

אוניברסיטת תל-אביב
TEL AVIV UNIVERSITY

בית הספר לחינוך
טי"ש חיים וג'ואן קונסטנטינר
הקתדרה לחינוך יהודי

הטיול ככלי חינוכי-ערכי

עורכים

פרופ' יובל דרור, אלי שיש

גיליון 6

ירושלים, תשע"ז 2017

עורכים : פרופסור יובל דרור, אלי שיש
עריכה לשונית : אפרת חבה
הפקה : משה סיטבון
הבאה לדפוס, הקלדה והגהות : ענבל מרום
גרפיקה והדפסה : דפוס איילון

// יובל דרור¹, אלי שיש² //

לאהבי הארץ והטיול בה למורי השל"ח וידיעת הארץ למנהלים ולמחנכים

מלחמת ששת הימים הביאה לאיחוד מדיני בין שני חלקי ירושלים ולתמורות דרמטיות במעמדה.

השנה אנחנו מציינים חמישים שנים לאיחוד ירושלים, ועולה הקריאה לבקר, לטייל ולסייר בירושלים. "כל יהודי יש לו ירושלים שלו בלבד", אמר לוי אשכול במלאות שנה לשחרור ירושלים. ירושלים המאוחדת מילאה שלושה תפקידים בולטים לאורך השנים: מרכז דתי עולמי, בעל מורשת היסטורית מפוארת וארוכת שנים; בירה לאומית של ישראל ומרכז חינוכי-תרבותי חשוב. הטיולים השנתיים, המסעות והסיורים היומיים והרב-יומיים משמשים בידי מערכת החינוך כלי משמעותי בעיצוב הזיכרון הקולקטיבי, בתהליך החיברות ובעיצוב זהות התלמידים ותודעתם וכלי להעצמת התהליכים הלימודיים, חברתיים, ערכיים ולאומיים בחינוך הבלתי-פורמלי.

בגיליון זה, קובצו מאמרים מספר המציגים התבוננות בטיול ובמסע ובתרומתם לעיצוב משמעות בתהליך החינוכי הפורמלי והבלתי-פורמלי ממוקדי הסתכלות שונים, וירושלים בתוכם. ביקור באתרים לאומיים, ובמיוחד בירושלים, מעצים את החוויה, מבנה רלוונטיות ומיחס ערך רב משמעות לזיקה למורשת העם בארץ.

1 פרופסור יובל דרור הוא חוקר תולדות החינוך העברי בארץ ישראל ובמדינת ישראל ותורמתן למדיניות חינוכית עכשווית, ועוסק בחינוך פרוגרסיבי ובלתי פורמלי ובחינוך קיבוצי. משמש מופקד הקתדרה לחינוך יהודי ויו"ר הוועדה המדעית של הארכיון לחינוך יהודי בישראל ובגולה בבית הספר לחינוך באוניברסיטת תל אביב ונשיא האגודה הישראלית לחקר תולדות החינוך.

2 אלי שיש הוא מנהל אגף של"ח (שדה לאום וחברה) וידיעת הארץ במינהל חברה ונוער במשרד החינוך. מוסמך האוניברסיטה העברית בירושלים לארגון ומינהל של מערכות חינוך. בוגר תכנית הסגל הבכיר בביה"ס מנדל למנהיגות חינוכית. תלמיד מחקר לדוקטורט באוניברסיטת תל אביב בתחום תולדות הדידקטיקה של ידיעת הארץ (בארץ-ישראל). מחבר הספרים: 'הכי ישראלי שיש' ו'הדרך לשם - יומן מסע'.

נפתלי דרעי הציג במאמרו 'הטיולים במסגרת מחקרי מועצת תנועות הנוער' את מערך המחקר שמבצעת מת"ן (מועצת תנועות הנוער) לבחינת התפתחות ההגשמה בתנועות הנוער ובמיוחד לבחינת תפקיד הטיול והמסע כגורמים מעצבים בחברה הישראלית בכלל ובקרב החברים בתנועות הנוער השונות בפרט. לטענתו "הטיולים מהווים יסוד חשוב ומשמעותי בצמיחת תנועות הנוער ומעריך הטיולים, כפי שהתגבש במהלך השנים בכל אחת מהתנועות, תופס חלק נכבד בפעילותן... המשימה היא להפוך את הטיול מרכז להעצמה לכל חניך, ליצור סביבה הולמת לחיזוק הקבוצה הקטנה ולאפשר ביטוי מנהיגות ויוזמה בקרב שכבת הבוגרים".

אלי שיש ויובל אשוש, במאמרם "ממשיכים לצעוד לירושלים - יובל לאיחוד העיר", סקרו את תהליך עיצוב הצעדות והמסעות לירושלים ובירושלים מ"צעדת ארבעת הימים" ועד סיורי התלמידים המתקיימים במסגרת לימודי של"ח וידעת הארץ במערכת החינוך ואת התגבשותם של אלה לכדי פעילות המתקיימת באמצעות אגף של"ח וידעת הארץ במערכת החינוך. המאמר מציג את תרומתם של שרי החינוך השונים להרחבת היקף סיורי התלמידים בירושלים ואת תפיסתם הפדגוגית-דידקטית בנושא. לטענת שיש ואשוש, חמשת שרי החינוך מן המפלגות השונות מאז שנת 2001 הציבו את הלימוד על ירושלים ואת הכרתה בעדיפות גבוהה במטרותיהם. שיש ואשוש ציינו כי "מעבר ללימוד ירושלים במסגרת תחומי הדעת השונים, הוקצו משאבים משמעותיים להפעלת תכנית חינוכית וסבסוד הפעילות להרחבת היקף הסיורים והביקורים בעיר".

ד"ר צביקה פלג חשף במאמרו "רוח להולכים בה" את השינויים שחלו בתפיסת הטיול במשך השנים, מימי המדינה שבדרך ועד ימינו אלה. "בעיני הגורמים השונים הטיול הפך ממסע שמטרתו המרכזית הכרת הארץ ואהבת הארץ לטיול שמקנה גם ערכים נוספים, חברתיים וסביבתיים, בנוסף להכרת הארץ ואהבתה, ולעתים אף תוך פיתוח במקומם של אלו". ד"ר פלג טען כי "יש להקפיד ולהיזהר ממצב שבו עלול המדריך לדלג מעל שלב הידע וההיכרות עם השטח, הגיאוגרפיה והטבע, ולעבור לעסוק ישירות בערכים וברעיונות. במקרה כזה עלולים גם הרעיונות היפים ביותר לעמוד חסרי שורשים וחסרי בסיס בשטח".

אריה ברנע ציין במאמרו "הטיול השנתי כחלק מתהליך חינוכי-ערכי" שאי-אפשר להשיג את מטרות החינוך הערכי במידה הדרושה אך ורק בין כותלי בית הספר, אלא יש להתנסות גם בחוויות המתבססות על שינוי של מקום ושל אווירה.

ברנע טען כי "כמחנכים הומניסטים, וכמחנכים המבקשים לפתוח את אוזניהם וליבם של

התלמידים לתכנים ולמסרים השונים, אנו מתחשבים גם בעובדה שלתלמידים יש צורך גופני ונפשי טבעי לפרוק את מרצם ולצאת למרחב הפיזי, לנשום אוויר צח ולהחליף את האוויר. כתוצאה מכך ברור לנו שהטיפול השנתי (כפעולות חוץ בית ספריות אחרות) עשוי להיות אמצעי אנושי וחינוכי מתאים להשגת מטרותינו.

דן אבידן סקר במאמרו "המש"צים - מנהיגות נוער שוחר הכרת הארץ ואהבת המולדת" את מסלול ההכשרה של המש"צים (מדריך של"ח צעיר) ואת פעילותם מהשלב הראשוני כפרחי מש"צ ועד לשלב היותם מועמדים לשנת שירות. אבידן ניסה להשיב על השאלה כיצד הפעלת מנהיגות נוער שוחר הכרת הארץ תורמת לחיזוק האהבה לארץ, לעם, ולמדינה ולחיזוק תחושת ההשתייכות בקרב בני הנוער. לטענתו, אחריות אזרחית מוסרית ודמוקרטית, כמו גם מימוש עצמי, הם מפתח להעצמת התהליך החינוכי. קיום הממ"ש (מסע משמעותי) והגיחה ללא הובלה של המש"צים הוא כמעט בגדר בלתי-אפשרי.

אנו בטוחים כי התבוננות חקרנית ממוקדי הסתכלות שונים בטיולים ומסעות באתרי מורשת ובנוף הפתוח, חושפת את תרומתם לתהליך עיצוב הזהות ומעמיקה את משמעות הזיקה למורשת העם בקרב המשתתפים.

קריאה מהנה.

פרופסור יובל דרור

מופקד הקתדרה לחינוך יהודי,
בית הספר לחינוך באוניברסיטת תל אביב

אלי שיש

מנהל אגף של"ח וידיעת הארץ
משרד החינוך, מינהל חברה ונוער

הטיולים במסגרת מחקרי מועצת תנועות הנוער

9

נפתלי דרעי

ממשיכים לצעוד לירושלים-יובל לאיחוד העיר

19

אלי שיש ויובל אשוש

רוח להולכים בה

33

ד"ר צביקה פלג

הטיול השנתי כחלק מתהליך חינוכי-ערכי

47

אריה ברנע

המש"צים - מנהיגות נוער שוחר הכרת הארץ ואהבת המולדת

57

דן אבידן

//נפתלי דרעי//

ניתן לשרטט את דמותה של תנועת הנוער הישראלית הטיפוסית ככזאת שהעוגן האידיאולוגי שלה מבוסס על ערכים אוניברסאליים הומניסטיים ברוח ערכי מגילת העצמאות, שמקיימת מוסדות פנימיים והתנהלות ארגונית דמוקרטית בדרך כלל, שדוגלת ברוח ובעשייה התנדבותית מגוונת ובתרומה לקהילתה ולחברה בכלל, שמצהירה ומיישמת סולידריות וסובלנות כלפי קבוצות שונות בתוכה ובאוכלוסייה סביבה, שמזמנת לצוותה ולחבריה אפשרויות להתנסויות, להתפתחות תפקידית ולמימוש עצמי ושמקפידה על מערכי הכשרה, ליווי והדרכה מסודרים ורצופים. עוד ניתן לקבוע כי התנועות מקיימות אוטונומיה מול מערכות חיצוניות בכלל, ומול מערכת החינוך הפורמלי בפרט, ומתנהלות על בסיס וולונטרי.²

בשנת 2006, פרסמה רשות המדידה וההערכה במשרד החינוך תמונת מצב ביחס לתנועות הנוער במדינת ישראל. הדוח המסכם תיאר את תמצית תהליך השינוי בתנועות הנוער, שעיקרו מראשית שנות התשעים של המאה ה-20. השינוי בא לידי ביטוי בהגדרה מחודשת של יעדי הגשמה, בקביעת יעדים לפעילות התנועות בקהילה ובחברה ובמיצוב הפעילות בפריפריה ובמרכזי הערים.

מאות אלפי חניכים חברים בתנועות נוער. הם מגיעים לפעילויות שבועיות, עוסקים בערכים שמבטאת התנועה שאליה הצטרפו, מטיילים ברחבי הארץ, מבשלים את מזונם לבדם, לנים בשטח ופועלים במחנות בני ימים מספר ביערות ברחבי הארץ. בפעילות התנועה נוצרת אינטראקציה ייחודית בין החניכים ונוצר גיבוש חברתי שאין דומה לו במסגרות אחרות.

נערות ונערים בגילאי תיכון עוברים הכשרה ולהדרכה ולאחר מכן מדריכים בני נוער וילדים

1 * הכותב הוא מזכ"ל מועצת תנועות הנוער בישראל.

2 ראמ"ה - רשות ארצית למדידה והערכה (2009), **תנועות הנוער בישראל - תמונת מצב לשנים 2005-2006**, ירושלים: משרד החינוך.

צעירים, מקבלים על עצמם אחריות להובלת טיולים, להעברת פעילות, לקיום מפעלים חינוכיים ולפעולה בקהילה הקרובה. חברי התנועה פועלים כמרכזים צעירים, ממלאים תפקידים רחבי היקף באחריות רבה, מקדמים את חניכי התנועה ומעשירים אותם ברוח, בידע ובעשייה.

הדוח המסכם משנת 2006, אשר הציג את פעילות תנועות הנוער בהיטיבו לייחד את מישורי הפעילות התנועתיים, היה זרז לרעיון שתנועות הנוער יבחנו את עצמן וייעזרו לשם כך בחוקרים מקצועיים שיאפשרו התבוננות מעמיקה בכלל התנועות ללא כל מגמה מכוונת ואשר יציגו ניתוח אובייקטיבי ותקף של הממצאים. החלה להתגבש ההכרה כי מחובתנו לתעד את הפעילות הברוכה שנעשית בתנועות הנוער ואת החידושים הכרוכים בה, ללמוד על תהליכים שהתנועות שותפות בהם, להפיק לקחים ומסקנות מקצועיות, לפתח תכניות ולברר שאלות עקרוניות מהויות התנועות בעבר ובהווה בהכרה בחשיבות נקודת המבט החיצונית-אובייקטיבית להבנת התהליכים. כך התגבש הרעיון לפנות לגורם מקצועי לעריכת מחקרים בנושאים שונים הקשורים לתנועות הנוער.

במאמר שלהלן, אתאר בקצרה את תחילת דרכו של מפעל מחקרי מת"ן (מועצת תנועות הנוער), שבמסגרתו פורסמו זה כבר ארבעה ספרי מחקר בנושאים שונים, ובקרב יתפרסם המחקר החמישי בסדרה, ופורסם תיעוד פעילות משלחות המקיימות תהליכים בתנועות. בימים אלה, אנו שוקדים על הוצאת ספר מחקרים מקיף על תנועות הנוער בישראל. במאמר זה, אתמקד בנושא טיולי תנועות הנוער משום חשיבותם הייחודית לעיצוב רוח תנועות הנוער השונות. הטיולים הם יסוד חשוב ומשמעותי בצמיחת תנועות הנוער, ומערך הטיולים שהתגבש בכל אחת מהתנועות לאורך השנים תופס חלק נכבד בפעילותן. אציג את מועצת תנועות הנוער (מת"ן), המוסד המרכז את כלל תנועות הנוער בישראל, ולסיכום אביא רעיונות למבחן ולמחקר בעתיד.

מועצת תנועות הנוער בישראל

תנועות הנוער ומשרד החינוך הקימו את מועצת תנועות הנוער בשנת 1974, והיא נרשמה כעמותה בשנת 1982, במטרה לשמש גוף מאגד לתנועות הנוער הציוניות. על-פי מסמכי היסוד, המטרה המרכזית של המועצה היא ריכוז התקשורת (בהדגשת ההיבטים התקציביים) בין משרד החינוך ותנועות הנוער לגוף אחד, יעיל וענייני. מת"ן הוא גוף אוטונומי והוא מאפשר לכל תנועה לשמור על עצמאותה ושומר שתנועות הנוער לא יפגעו במציאות פוליטית משתנה.

במהלך שנות פעילות המועצה, ובמיוחד מאז ראשית המאה ה-21, התחילו רכזים מצוות מת"ן מארגנים חלק מהפרויקטים המרכזיים ומרכזים את הפעילות הייחודית בתנועות: פעילות לילדים ונוער שלהם צרכים מיוחדים; פעילות עם אזרחים ותיקים; פעילות להגנת הסביבה; קידום פרויקטים בקהילה ועוד. על הנהלת מת"ן נמנים כל המזכ"לים והמרכזים של תנועות הנוער השותפות במת"ן. החלטות על כיווני פעולה, על פרויקטים משותפים ועל הפניית משאבים מתקבלות במשותף.

הרעיון לקיים מחקר (או מחקרים) על אודות תנועות הנוער עלה מידי פעם בפעם, אך לא קרם עור וגידים. רק בשנת 2011, הוגשה הצעה למת"ן לעניין חוקרים בעריכת מחקרים לא על אודות תנועה זו או אחרת, אלא על אודות תנועות הנוער ככלל (היו שקראו לזה: התופעה של תנועות הנוער בישראל). הנושא הראשון שהוצע למחקר היה: גלגולו של מושג ההגשמה מראשית ימי התנועות ועד ימינו. הרעיון התקבל ברצון בהנהלת מת"ן וכך יצא לדרך המחקר הראשון. בשלב זה, לא דובר על סדרת מחקרים.

שני עקרונות בסיסיים עמדו בסיס המחקר, והם עומדים בבסיס כל מחקרי מת"ן:

1. אין להתמקד בתנועה אחת, אלא לבחון את כל התנועות החברות במת"ן. במחקר הראשון, שסקר את ימי ראשית התנועות וראשית המדינה, נבחנו כמובן רק תנועות שהיו קיימות באותה עת.

2. לא תהיה התערבות של שום גורם במהלך המחקר - לא בתכנים, לא בתהליכי המחקר ולא בגיבוש המסקנות על-ידי צוות המחקר. לחוקרים יינתן חופש אקדמי במחקריהם.

לחנך לערכים ולא לצורות

תנועות הנוער הפגינו יכולת והעזה כאשר השכילו לבחון את יעדיהן ולשנות באופן מהותי את יעדי ההגשמה ואת תהליכי ההכנה וההתחייבות לקראת יציאה להגשמה. בכל שינוי ארגוני מהותי יש סכנה שהתהליך יגרום לשבר עמוק, ממנו לעתים אין דרך להתאושש. ובכל זאת, שינסו הנהגות התנועות מותניים ויצאו למסע. המסע אל ההגשמה החדשה.³

המחקר הראשון - מחקרו של נעם אבן, "לחנך לערכים ולא לצורות", המסע אל ההגשמה החדשה בתנועות הנוער" - ראה אור בהוצאת מועצת תנועות הנוער בראשית שנת 2014.

3 אבן, נעם (2014), לחנך לערכים ולא לצורות, תל-אביב: מועצת תנועות הנוער, עמ' 16.

המחקר בחן את השאלה אילו שינויים חלו במושג "הגשמה". רעיון ההגשמה מלווה את התנועות מראשיתן. התנועה חינכה את בוגריה להגשים את ערכיה בהתיישובות קבוצתית חלוצית חקלאית, בהתאם לצורכי היישוב, ואחרי הקמת המדינה - בהתאם לצורכי המדינה.

אולם, בשנות השישים והשבעים של המאה ה-20, איבד עיקרון ההגשמה החלוצית מחשיבותו, והתנועות נקלעו למשבר עמוק. הדרך הייחודית שבה נקטו כדי לצאת מהמשבר והניסוח מחדש של יעדי ההגשמה הם ליבת המחקר.

תחושה של גאווה שררה בישיבת הנהלת מת"ן שבה הוצג המחקר עם פרסומו. החברים הרגישו שאכן הגיע הזמן להעז לבחון את תהליכים שהתרחשו בתנועות הנוער. הצלחת המחקר הראשון הובילה להחלטה לקיים סדרת מחקרים שיעמידו את תנועות הנוער בשורה אחת עם ארגונים המקיימים תהליכי חקר ולימוד במטרה לשפר את דרכי פעולתם ולהעשירן.

יוצאים לשטח

בעת התגבשות תנועת המשוטטים "בלאו-וייס", היו מי שטענו נגדה שאין די בטיולים, ויש לחנך את הנוער לציונות בדרך ישירה "השוטטות אינה מולידה דבר מתוך עצמה". הטיולים, כפי שלמדנו, מתחילים בהליכה, ממשיכים בשלל פעילויות וחוויות, ומסתיימים באידיאולוגיה של התנועה. רצף זה אינו פרי דמיון אלא מבוסס על הדברים שנמצאו בסקירת הטיולים. כל עוד כך הדבר, הרי נוכל לטעון שהשוטטות היא אכן מהלך חינוכי, וטיולי תנועות הנוער אכן מניבים לקח משמעותי לבני הנוער באשר לתפקידם החברתי.⁴

במהלך השנים 2014-2017, התבצעו ארבעה מחקרים. בחרנו לייחד שני מחקרים לנושא טיולים בתנועות נוער. הטיולים הם מאבני היסוד של התנועות מיום היווסדן. הטיולים, טיולי ההכנה, מחנות הקיץ והמפעלים התנועתיים תופסים מקום מרכזי בכל תכנית שנתית. בכל תנועה, התגבשו מסורות של טיולים מקומיים ושל טיולים ומסעות תנועתיים - טיולי פתיחת שנה, מסעות חנוכה לשכבות הבוגרות, טיולי פסח ומפעלים תנועתיים בחופשת הקיץ. בשני המחקרים, בחרנו ללמוד על ראשית הטיולים בתנועות ועל מפת הטיולים התנועתית לפי דוגמה של שנת פעילות אחת.

המחקר על אודות ראשית הטיולים הוא מחקר היסטורי פורץ דרך שמיטיב לספר את סיפור

4 גרטל, גיל (2016), עין משוטטים - ראשית הטיולים בתנועות הנוער, 1912-1942, תל-אביב: מועצת תנועות הנוער, עמ' 254.

ראשית טיולי תנועות הנוער. גיל גרטל (2016)⁵ פרסם את סיכום המחקר "עין משוטטים" שערך במסגרת מחקרי תנועות הנוער. גרטל סקר את הטיולים הראשונים של תנועות הנוער בין השנים 1912-1942 ומיפה את מגוון החוויות והמשמעויות שהחניכים, המדריכים והתנועות ייחסו לטיולים. במחקר, מתוארים הטיולים הראשונים של קבוצות - שלימים היו לתנועות נוער - באירופה ובארץ ישראל. בכל אחד מהפרקים, מתואר טיול כאירוע שסביבו מתגבשת הקבוצה ושמן צומחת תנועת הנוער.

הסקירה מתחילה בטיולי הנוער הגרמני, בתנועת "וונדרפוגל". כדי להציג תמונה מקיפה, נבחר טיול אחד מרכזי מכל תנועה המתאר את החוויה שבטיולים. ההתייחסות לחוויות ולמשמעויות הוצגה בראייה על-תנועתית והתמקדה בטיול ובהתרחשויות בו ולא בתנועת הנוער. הטיולים הראשונים בגרמניה ובבריטניה הניחו את התשתית לטיול בשדה והשפיעו על אימוצו בתנועות הנוער בארץ.

נציין כי קבוצת המטיילים הראשונה בארץ, "אגודת המשוטטים", נוסדה בחיפה ב-1916. את הקבוצה ייסד פנחס כהן, מורה לטבע בבית הספר הריאלי. ב-1919, נוסדו אגודות נוער דומות ביפו, "מכבי הצעיר", ובתל-אביב, בגימנסיה הרצליה. אגודות אלו פעלו בשיתוף עם הקבוצה מחיפה, ומהן צמחה "הסתדרות הצופים בארץ ישראל" (כיום "הצופים העבריים"). מודל הטיולים שיצרו הקבוצות עיצב את התשתית לכלל טיולי תנועות הנוער. ב-1924, קמה קבוצת משוטטים בירושלים, וב-1927 נהייתה לאגודה ארצית. בין חברי האגודה הירושלמית נמנו דוד בנבנשתי ונתן שלם, מראשוני המדריכים לידיעת הארץ.

מן המחקר, אפשר ללמוד על הפדגוגיה הבלתי-פורמלית שהתקיימה בתנועות הנוער, על המשמעויות שייחסו להיבטי ידיעת הארץ בתנועות הנוער באותן שנים, על האידיאולוגיות הכרוכות בכך וכן על כוחה של תכנית ההדרכה בטיול. בחינת משמעות המושג "טיול" יצרה הבחנה ברורה בין טיול תיירותי כגורם הנאה ועונג ובין טיול שוטטות בתנאי שדה. הטיול מוצג כפעילות במרחב שמטרתה חינוכיות וככלי משמעותי בפעילות תנועת הנוער, שדרכה בלתי-פורמלית. כן מציין המחקר את תכליות הטיול בתנועת הנוער.

את המחקר השני על אודות הטיולים, "צפונה ונגבה טיולי תנועות הנוער בישראל, תמונת מצב 2015", ערכה רקפת הימן-זהבי (2017)⁶. המחקר הראשון לימד אותנו שתנועות הנוער

5 גרטל, גיל (2016), עין משוטטים - ראשית הטיולים בתנועות הנוער, 1912-1942, תל-אביב: מחקרי מועצת תנועות הנוער.

6 הימן-זהבי, רקפת (2017), צפונה ונגבה, טיולי תנועות הנוער בישראל, תמונת מצב 2015, תל-אביב: מחקרי מועצת תנועות הנוער.

צמחו מתוך הטיולים - עובדה מעניינת שבהחלט הפתיעה את הקוראים. בשלב הבא, ביקשנו לברר את המציאות בשטח ולבחון את תכניות הטיולים בתנועות הנוער. כאמור לעיל, נבחנו תכניות הטיולים בכל תנועות הנוער בארץ: לאן מטיילים, כיצד קובעים את מדרג הטיולים לשכבות הגיל השונות, אילו מרכיבים כלולים בהכנה לטיולים ואיזה מקום תופסים בה נושאי בטיחות ואחריות. ממצאי המחקר בכלל התנועות רוכזו יחדיו כדי לעמוד על הרציונל שמאחורי מפת הטיולים התנועתית.

בסיכום המחקר, נכתב:

הטיול מהווה כלי חינוכי מרכזי בתנועות הנוער. המשימה היא להפוך את הטיול למרכז להעצמה לכל חניך, ליצור סביבה הולמת לחיזוק הקבוצה הקטנה ולאפשר ביטוי מנהיגות ויזומה בקרב שכבת הבוגרים. בטיול מתחזקת תחושת השייכות והקשר לתנועה, לצד התמודדות עם סוגיות בידעת הארץ ובהיבטים הקשורים לחברה הישראלית... טיולי התנועות מהווים כר נרחב להזדמנויות ולחוויית חינוכיות, אשר תורמות להעצמת החניכים כפרטים, כחברי תנועה, כאזרחי המדינה וכבני אדם.⁷

מסקנות אלו, לבד מהיותן משוב חשוב לתנועות, ובמקרה זה משוב מחמיא, הן לקח משמעותי למתכנני טיולים בהבנה עד כמה חשוב לראות את הטיול התנועתי והקבוצתי כמקור העצמה ולפיכך כמה חשוב לתכנן את הטיול היטב גם בהיבט חינוכי-ערכי ולא רק בהיבט בטיחותי וגאוגרפי.

מסקנת הימן-זהבי במחקרה היא:

תנועות הנוער כולן משקיעות משאבים רבים על מנת לשמר את הטיול ככלי חינוכי מרכזי בהוויתן, נקי ככל האפשר מהשפעות חיצוניות, בעל אופי ייחודי המבטא את המסורת התנועתית ואת ערכי התנועה. טיול אשר מאפשר קיומה של חוויה חינוכית בלתי פורמלית, משמעותית ומעצימה לחניכים ולמדריכים ברמה האישית, הקבוצתית, התנועתית והלאומית.⁸

בסיכום הספר "עין משוטטים", נכתב:

אם יש שורה תחתונה לספר הרי היא זאת: על בני הנוער חברי התנועות להמשיך

7 שם, עמ' 197-199.

8 שם, עמ' 195.

לטייל, ולהמציא את טיוליהם מחדש שוב ושוב. לגוון בפעילויות ולגוון בחוויות, והדברים בוודאי יקבלו ביטוי גם במגוון הלקחים שהטיול יניב. הקריאה למבוגרים המנהלים את התנועות היא לאפשר זאת - להימנע מקשיחות ארגונית, כאילו יש רק טיול אחד אפשרי, ולאפשר לבני הנוער בתנועה להמציא את טיוליהם מחדש.⁹

אנו מאמינים כי המשך הטיולים, בהקפדה על בטיחות ועם זאת על מתן אפשרות ליוזמות ולרעיונות חדשניים, יבטיח את המשך פריחתן של תנועות הנוער. לשון אחר, אין תנועות נוער ללא טיולים מגוונים ומאתגרים. מסקנה זו נכונה ביחס לכל תנועות הנוער ולאוורך שנים. ההשקעה בטיולי הכנה, בהכשרת מדריכים ובשימור מסורות מוכיחה את עצמה כבסיס איתן לתנועות.

הזדמנות למנהיגות

"עיון בשאלת המנהיגות של המדריך בתנועה מלמד שתנועת הנוער מהווה כר פורה לפריחת מנהיגות צעירה ובהמשך יובילו הבוגרים, באשר יפנו, ארגונים, מהלכים ורעיונות. משל היו התנועות ערוגה שבתחומה נזרעו זרעי המנהיגות והם עולים ומטופחים ביד אוהבת, שומרת ומשחררת."¹⁰

בתנועות הנוער מכשירים את הצעירים להיות מנהיגים ואזרחים פעילים. התהליכים החינוכיים המתקיימים בתנועות הנוער מאפשרים למידה משמעותית שמעורבים בה חוויית התנסות, תרגול ומורטוריום. תנועות הנוער הן כר פורה ליצירת קשר ייחודי בין חניכים בקבוצות השווים ובינם לבין המדריכים, קשר ייחודי זה מאפשר לבני הנוער לגלות אחריות, יוזמה ומנהיגות. כדי לבחון את התמונה שיוצרת הפעילות בתנועות הנוער, ביצע צוות המחקר שני מחקרי שטח נוספים וערך תצפיות וראיונות בכל התנועות לבחינת נושאים שונים.

המחקר הראשון, "הזדמנות למנהיגות, מנהיגות וחינוך למנהיגות בתנועות הנוער" שערכו נעם אבן, רקפת הימן-זהבי, רקפת ובורגר, פורסם בשנת 2016. מחקר זה ביקש לזקק את מרכיבי המנהיגות בתנועות הנוער. הסתבר שבתנועות כמעט אין משתמשים במושג "מנהיגות", אך פעילות המדריכים, המרכזים ויתר בעלי התפקידים מייצגת מנהיגות מיוחדת ולא-שגרתית.

9 שם, עמ' 255.

10 אבן, נעם, הימן-זהבי, רקפת ובורגר, אבי (2016), הזדמנות למנהיגות, מנהיגות וחינוך למנהיגות בתנועות הנוער, תל-אביב: מחקרים בתנועות הנוער, עמ' 129.

החוקרים הצליחו לנסח מודל למנהיגות נוער בתנועות הנוער בהתאם לנתונים שעלו. נתוני המחקר והמודל שנוצר מהם יכולים לשמש כלי עזר משמעותי למתכנני קורסי הכשרה בתנועות הנוער ולכל מי שמבקש להבין את רכיבי המנהיגות בתנועות הנוער.

בקרב יתפרסם המחקר האחרון בסדרה הראשונה, מחקר שבחן את מאפייני החינוך בתנועות הנוער. מקרה הבוחן שנבחר היו מחנות הקיץ של שנת 2016. המפגש הבלתי-אמצעי עם מרכזים, עם מדריכים ועם חניכים ותיקוד המפגשים יוצרים תשתית חשובה למחקרים מגוונים על אודות תנועות הנוער. אנחנו משוכנעים כי כל תנועה וכל בעל תפקיד נתרמים ממפגש עם צוותי מחקר. שאילת השאלות כשלעצמה - מהי הגשמה בעיניך, איזה מדריך זכור לך כדמות של מנהיג ומדוע ועוד - מעוררת עיון אישי בנושאים ערכיים שבהם התנועה עוסקת.

מסקנות המחקרים ניכרות כבר בפעילות השוטפת של תנועות הנוער. למשל, בתכניות של קורסים למרכזי שכבות, לראשי גדודים ולמרכזים עוסקים רבות בהיבטים של מנהיגות. גם קודם למחקרים עסקו רבות במנהיגות, אך כעת, בעקבות המחקר "הזדמנות למנהיגות", העיסוק בנושא בקורס הכשרה למרכזים התייחס למודל מנהיגות הנוער בתנועות הנוער. כמו כן, חידוד שאלת ההזדמנות למנהיגות הביא להסתכלות פנימה ולבחינת השאלות מיהו מנהיג בתנועת הנוער ואם אנו מחנכים למנהיגות או מאפשרים יצירת סביבה אוהדת ומטפחת המצמיחה מנהיגות נוער בתהליך טבעי ולא דווקא מובנה מראש.

מכאן לאן

לקראת סיום חמשת מחקרי הסדרה הראשונה, החליטה מועצת תנועות הנוער לצאת ביוזמה חדשה ולפרסם שני ספרי מחקרים על אודות תנועות הנוער במטרה לעודד לימודים אקדמיים בתחום תנועות הנוער ולימודים לתארים מתקדמים וכן במטרה למצב את תנועות הנוער כמקור משמעותי ומרתק למחקר ולפרסומים.

הספר הראשון אמור לצאת לאור במחצית השנייה של שנת 2018, והוא כולל מחקרים במגוון נושאים, בהם: תהליך חיזוק הפריפריה באמצעות תנועות הנוער, שילוב ילדים ונוער שלהם צרכים מיוחדים בפעילות התנועות, פעילות תנועות הנוער בחברה הערבית, מסעות תנועות הנוער לפולין, מעורבות הורים בתנועות הנוער.

הספר השני יתבסס על מחקרים של חוקרים צעירים (כולל סטודנטים לתואר שני ושלישי). המחקרים יעשו במהלך לימודיהם של החוקרים הצעירים ויתאפשר להם להיעזר בצוות המחקר של מת"ן ובמחקריהם.

יש האומרים שתנועות נוער, כמו שירי עבר, אינן רלוונטיות עוד. הרשו לי לחלוק על כך. בעיניי, גם מילות שירים ישנים רלוונטיות לימינו, ועל אחת כמה וכמה ביחס לתנועות הנוער. מוכיחים זאת אלפי המבקשים להשתלב בשנת שירות בתנועות בתום לימודיהם בתיכון. מוכיחות זאת פעילויות התנועות בקהילה ובפריפריה. מוכיחים זאת בוגרי התנועות שמשרתים בצה"ל ובשירות הלאומי באחריות ובמקצועיות, ומוכיחים זאת בוגרי התנועות שממשיכים לפעול, לתרום ולהיענות לכל קריאה גם אחרי שנותרים בתנועות הנוער. נכונות היום מילות השיר "שירה הנוער" של שמואל בס: "שירה הנוער, שיר עתידנו".

תנועות הנוער היו מרכיב מרכזי במהלכים ההיסטוריים של התפתחות הציונות וההנהגה הציונית. חברי תנועות הנוער הובילו בראש המחנה בהדרכה ביישובים ובהתנדבות לשנת שירות לפני גיוס ובדרכם הייחודית והמשמעותית היו חלק מעיצובה של תרבות החברה הישראלית.

מועצת תנועות הנוער, מעבר להיותה ארגון גג לתנועות הנוער הציוניות והגוף המתאם בין התנועות השונות, משמשת גוף המאפשר דיון בנושאי החברה הישראלית בכלל והחינוך הבלתי-פורמלי בפרט.

תחום המחקר במועצת תנועות הנוער החל במחקר אחד והתגבש לשדה מחקר רחב, רציני ומאתגר. התגובות על המחקרים מעניינות ומלמדות, ואנחנו שמחים על ההזדמנות לשתף קהלים נרחבים בידע ובלימוד על אודות תנועות הנוער הציוניות בחברה הישראלית.

תמיד האמנו בחשיבות השליחות של תנועות הנוער בחברה הישראלית. המחקרים המוגשים למת"ן והמובאים לידיעת כלל תנועות הנוער בישראל משמשים מצע נרחב ללמידה וליישום בתהליך החינוכי, בזירות ובמסגרות שונות, לקידום בני הנוער בישראל. בשנים האחרונות, למדנו שהמחקרים ומסקנותיהם מאפשרים לנו לבחון את התהליכים שעליהם אנו אמונים ומאתגרים אותנו להביט מן הצד על העשייה שלנו. המחקרים מאפשרים לנו, תנועות הנוער, להשתפר ולחדש. בהצלחה לכולנו!

// אלי שיש¹ ויובל אשוש² //

מבוא

בצהרי יום ד', 7 ביוני 1967, עת נדמו קולות המערכה על ירושלים, בהגיע משה דיין ויצחק רבין לרחבת הכותל המערבי, הצהיר דיין:

"צבא הגנה לישראל שיחרר הבוקר את ירושלים. איחדנו מחדש את ירושלים המבותרת, את בירת ישראל השסועה. חזרנו לקדושים שבמקומותינו. חזרנו על מנת שלא להיפרד מהם לעולם. לשכנינו הערבים אנו מציעים גם בשעה זו – ואף ביתר תוקף בשעה זו – יד לשלום. ולבני הדתות האחרות, הנוצרים והמוסלמים, הנני מבטיח נאמנה כי יישמרו מלוא החופש וכל זכויותיהם הדתיות. לא באנו לירושלים לכבוש קודשי אחרים ולא להצר רגלי בני דתות אחרות, אלא להבטיח את שלמותה ולחיות בה עם האחרים באחוה"³.

במילים אלו ביטא דיין את רצונה של ממשלת ישראל שירושלים תהיה עיר מאוחדת בריבונות ישראלית. לאורך הדורות, הייתה ירושלים מוקד כיסופיו וגעגועיו של העם היהודי. עם ישראל מעולם לא שכח את ירושלים. בכל עת ובכל שעה ציפה ויחל לבניינה ולגאולתו בתוכה. "לשנה הבאה בירושלים" דרש ברטט בשמחותיו, והזיל דמעות על חורבנה בימי אבלו. "אִם אֶשְׁכַּח יְרוּשָׁלַם תִּשְׁכַּח יְמִינִי. תִּדְבֹּק לְשׁוֹנִי לְחִפֵּי אִם לֹא אֶזְכְּרֶי אִם לֹא אֶעֱלֶה אֶת יְרוּשָׁלַם עַל רֹאשׁ שְׂמֹחָתִי" (תהלים קלז, ה-ו).

ירושלים הייתה סמל לארץ ישראל כולה. כאשר יהודי אמר "ירושלים", הוא התכוון,

1 אלי שיש, מנהל אגף של"ח וידיעת הארץ.

2 יובל אשוש, מנחה ומחנך לאגף של"ח וידיעת הארץ ומרכז נושא ירושלים במטה.

3 בבנשתי, מרון (1973), מול החומה הסגורה: ירושלים החצויה והמאוחדת, ירושלים: וינדנפלד וניקולסון, עמ' 122.

בעצם, לכל ארץ ישראל. ירושלים היא, אפוא, לב האומה הישראלית. בה עוצבה דמותו הלאומית והדתית של עם ישראל והיא סמל העצמאות המדינית היהודית. בה התהלכו גדולי הנביאים ובה הם השמיעו לעם ישראל ולעולם כולו את חזונם. גם הנצרות ואסלאם מקדשות את ירושלים, ועיני מיליוני המאמינים בדתות אלה נשואות אליה.

שרי החינוך לדורותיהם ראו חשיבות רבה בהגברת הזיקה של התלמידים לעיר ירושלים, לתולדותיה ולמורשתה, ותכניות חינוכיות ומערכי שיעור רבים נכתבו בנושא ירושלים. חמשת שרי החינוך האחרונים מן המפלגות השונות, משנת 2001 ועד היום, הציבו את הלימוד על ירושלים ואת הכרת העיר בעדיפות גבוהה. מעבר ללימוד נושאים הקשורים בירושלים בתחומי הדעת השונים, הוקצו משאבים משמעותיים להפעלת תכנית חינוכית בנושא ירושלים וסובסדו הסיוורים והביקורים בעיר. בפברואר 2016, הכריז שר החינוך נפתלי בנט כי שנת הלימודים הבאה תצוין במערכת החינוך כ"שנת אחדות ירושלים", לציון חמישים שנה לאיחודה.

בחיבור זה, נעסוק בתכנית הסיוורים והטיולים לירושלים שמקיימת מערכת החינוך, נסקור את התפתחות הסיוורים והצעדות בירושלים החל משנות החמישים של המאה הקודמת ובעיקר בשנות האלפיים ואת מטרותיהם. נסקור בקצרה את הצעדות ואת הסיוורים המתקיימים במסגרת לימודי של"ח וידיעת הארץ. נדון בתפיסה הפדגוגית-דידקטית שעליה מבוסס התהליך החינוכי של סיוורים בירושלים ואת תרומת השרים השונים להרחבת היקף סיוורי התלמידים בירושלים. החיבור יתמקד במשמעות הסיוורים והטיולים בירושלים לעיצוב זהותם של התלמידים ולחיזוק זיקתם לירושלים בירת ישראל כמשתקף במסמכים שונים ובתכניות חינוכיות של מערכת החינוך.

הגדנ"עים מסיירים בירושלים ומצדיעים לה

מאז ראשית ימי המדינה, היו הסיוורים בירושלים שקיימה מערכת החינוך שיאו של תהליך חינוכי להכרת ירושלים. אל אלו נוספה צעדת ירושלים, שעליה נכתב ב"מעריב" 21.3.1972 (עמ' 2): "זהו מפעל חינוכי... ובסיומו בירושלים הוא מסמל את הקשר שאינו ניתן לניתוק בין ירושלים והעם בישראל".

צעדת ירושלים, שנקראה בתחילה צעדת ארבעת הימים, התחילה ב-1955, לאחר ש-85 חיילי נח"ל ייצגו את המדינה בצעדת ארבעת הימים הבינלאומית בניימכן שבהולנד (מפעל שראשיתו ב-1949 והנמשך גם כיום). ההתרשמות הצה"לית מהמודל הספורטיבי-עממי של צעדת ארבעת הימים ההולנדית הביאה להעתקתה לישראל. במשך ארבעה ימים, צעדו

החיילים מיישובי השפלה למבואות ירושלים. לאורך נתיב הצעדה, עמדו תושבי ירושלים ועודדו את הצועדים. הצעדה הסתיימה במצעד ראוה ססגוני לאורך רחוב יפו בירושלים.

ב-1958, צורפו לצעדה גם תלמידים, אם כי ליומיים בלבד (מתוך ארבעה), במסגרת פעולות הגדנ"ע. לאחר הכנות מפרכות, בהובלת מדריכי הגדנ"ע, נמנו גם תלמידים על העולים לירושלים. עבור התלמידים המשתתפים בצעדה, הפיקה המזכירות הפדגוגית שתי חוברות הדרכה למורה ולמדריך נוער לטיולים בירושלים ובסביבתה. את החוברות כתב דוד בנבנישתי, מראשוני המדריכים לידיעת הארץ, והן סיפקו סקירה גאוגרפית-היסטורית, תכנית סיורים להכרת העיר ואתריה והנחיות ארגוניות. כעבור שלוש שנים, הפיקה אגודת אכסניות הנוער (אנ"א) מהדורה מורחבת של החוברות לכלל בתי הספר. באותה שנה, השתתפו 7,630 גדנ"עים בצעדה לירושלים. על רוח הצעידה, העיד משה חורי, אז תלמיד בית הספר "מבואות ים" ולימים מפקח של"ח וידיעת הארץ: "הצעדות לא היו פשוטות. נתבענו למאמץ פיזי לא פשוט... יחד עם זאת תחושת הגאווה וזקיפות הקומה כל עת שעברנו דרך ישוב בצעידה... זיכתה אותנו במחיאות כפיים וברכות להצלחה. השיא היה בכניסתנו למרכז ירושלים וצעידה ברחוב ההומה".⁴

מיד לאחר מלחמת ששת הימים, הפיקה המחלקה לנוער במשרד החינוך והתרבות תכנית סיורים בירושלים וביהודה. מטרת התכנית הייתה לשמש מדריך לתלמידי בתי הספר העל-יסודיים העולים לירושלים, ללימודי אזרחות ולהכרת בירת ישראל וסביבתה. מנהל המחלקה, יוסף מיוחס, כתב במבוא: "אין ספק כי אחד מהישגיה המזהירים של מלחמת ששת הימים הוא גאולתה של העיר העתיקה של ירושלים, גאולה שעשתה את ירושלים לשלמה ומאוחדת 'כעיר שחוברה לה יחדיו'". ב-1968, יצאו הצועדים ממחנה אוהלים בבית-אל וצעדו בצירים שהקיפו את ירושלים מצפונה ומדרומה ונכנסו לירושלים ביום השלישי לצעדה. ב-1973, השתתפו בצעדה 9,000 גדנ"עים. הייתה זו צעדת שלושת הימים האחרונה. שלושה שבועות אחריה, פרצה מלחמת יום הכיפורים. ב-1974, צומצמה הצעדה לירושלים ליום אחד והיא נקבעה ליום שחרור ירושלים, כ"ח באייר. לצעדה זו הצטרפו תלמידי של"ח (שדה, לאום, חברה) - שמה החדש של המחלקה לפעולות הגדנ"ע, שהייתה כעת לחלק מאגף הנוער במשרד החינוך.

תלמידי של"ח מסיירים בירושלים

החל משנת 1979, עליית התלמידים לירושלים ביום כ"ח באייר מטעם גף של"ח לא

4 מתוך ריאיון עם משה חורי, מפקח של"ח וידיעת הארץ בגמלאות, 7 בינואר 2017.

התקיימה עוד כצעדה אל העיר, אלא במתכונת של סיורים וטיולים במבואות העיר ובתוכה. אלפי תלמידים סיירו בשכונות העיר ובאתריה בהובלת מדריכי של"ח, ויום הסיורים נחתם בעצרת נוער. בכל שנה, הופקו דפי סיור להדרכה במסלולים השונים: בדרך אל העיר, בשכונותיה ובאתריה. על הסיורים, סיפר רפי מרזן: "בשנת 1983 שכבת תלמידי כיתות י' נבחרה להשתתף בעלייה לירושלים במסגרת של"ח. מרבית שעות היום יועדו לסיור בשכונות ירושלים, אנחנו סיירנו בשכונות קו התפר ועסקנו בסיפור הקרבות לשחרור העיר".⁵

במלאות 25 שנים לאיחוד העיר (תשע"ב), הנושא השנתי של מערכת החינוך היה ירושלים. חוזר מנכ"ל מיוחד - "שאלו שלום ירושלים - הצעות לסיורים ולפעילויות בירושלים" - הציג מגוון של תכניות לימודיות, פעילויות חברתיות, סיורים וטיולים לכלל מערכת החינוך. תחום של"ח, בשיתוף החברה להגנת הטבע ויד יצחק בן-צבי, הפיק תכנית לסיורים בירושלים בליווי מאמרי העשרה. מינהל חברה ונוער במשרד החינוך הפיק חוברת מידע על מגוון התכניות החינוכיות והפעילויות הקשורות לירושלים המצויות במרכזי ההדרכה של המינהל.

מאז, התכנסו 6,000 תלמידים עם מורי השל"ח שלהם בכל שנה לסיור בשכונות ירושלים ובאתריה לאחר לימוד והכנה בבית ספרם. מסלול צפוני הוביל את התלמידים מגבעת התחמושת אל העיר העתיקה ואל רחבת הכותל המערבי, ובציר דרומי הם נעו ממוצב הפעמון דרך טיילת שרובר אל העיר העתיקה ואל רחבת הכותל. את היום חתמה עצרת נוער ממלכתית בברכת הסולטן, במעמד שר החינוך וראש עיריית ירושלים. שיאן של הצעדות בירושלים היה בשנת היובל למדינת ישראל: למעלה מ-20,000 תלמידי של"ח וחיילים השתתפו במצעד ראווה בלב העיר. בשנת 2006, אישר מנכ"ל משרד החינוך דאז, שמואל אבואב, תכנית חינוכית שפיתח אגף של"ח וידיעת הארץ שבמרכז סדנת "ירושלים בירת ישראל: עבר - הווה - עתיד". באותה שנה, הוחלט להקדים את סיורי התלמידים בירושלים ליום כ"ז באייר, ערב יום ירושלים.

נכון למועד כתיבת דפים אלה, כ-20,000 תלמידים מסיירים בכל שנה ביום זה בשכונות העיר ובאתריה בשישה מסלולים שונים. את הסיורים מובילה המנהיגות הצעירה, מש"צים (מדריכי של"ח צעירים) (תלמידי כיתות ט'-י'), בסיוע מורי של"ח. את שיאו של היום ברחבי ירושלים, חותמת עצרת נוער ממלכתית בברכת הסולטן במעמד שר החינוך וראש העיר ירושלים.

5 מתוך ריאיון עם רפי מרזן, מפקח בתחום של"ח בגמלאות, 7.2.2017.

השנה, לציון יובל שנים לאיחוד העיר, הכריז שר החינוך נפתלי בנט על שנת "אחדות ירושלים" במערכת החינוך. בתכנית הסיורים בירושלים שולבו תחומי הדעת השונים, התכנית יועדה לכלל שכבות הגיל (מכיתה א' ועד כיתה י"ב) והיא מאגדת שיעורים, סיורים, טקסים ופעילויות שונות ומגוונות.⁶ גם השנה, שיאה של הפעילות החינוכית יהיה הסיורים בירושלים ובסביבתה: כ-250,000 תלמידים צפויים לעלות לעיר ל"מסע לירושלים".

סדנת ירושלים בתכנית דרך ארץ בדרכי הארץ

כדי להתבונן בתמונה הכוללת של התפיסה הדידקטית-פדגוגית בנושא ירושלים, יוצגו המרכיבים המרכזיים של "סדנת ירושלים" בתכנית החינוכית של"ח וידיעת הארץ. המסר הערכי של "סדנת ירושלים" בתכנית הוא: "אחריות לקחת חלק בטיפול מעמדה של ירושלים בירת ישראל, כיסוד לזהותי היהודית לאומית, תוך גילוי סובלנות למגוון הדעות בחברה הישראלית". הפנייה אל התלמיד לקבלת אחריות נובעת מהטענה:

"האחריות למעמד ירושלים הנה מרכיב אלמנטארי בזהותי כיהודי וכישראלי. מעמדה של ירושלים כבירת ישראל נראה די מוסכם בקרב העם היהודי באשר הוא, ואולם אין הדבר כך בקרב אומות העולם ולכן הנושא עדיין בדין... על התלמידים להכיר את תולדות ירושלים כבירת העם היהודי בעבר, על מנת להבטיח את מעמדה זה גם בעתיד. מאחר והמציאות הפוליטית מצביעה על כי מעמדה של ירושלים וגבולותיה שברובונות ישראל לא סוכמו, עוד צפויה מחלוקת בנושא. שיח סובלני הוא ערך קיומי לחברה הדמוקרטית בישראל, ולכן עלינו ללמד את התלמידים לשיח כזה".

על מעמד ירושלים כבירת ישראל וכסמל הלאומיות הישראלית לאורך הדורות ועל היותה מקודשת לשלוש הדתות אין מחלוקת. לכן, כצעד משמעותי בחיזוק מעמדה של ירושלים כבירת ישראל, חוקקה הכנסת ביולי 1980 את חוק יסוד "ירושלים בירת ישראל". החוק קבע כי "ירושלים השלמה והמאוחדת היא בירת ישראל" (סעיף 1 בחוק). בחוק הובטח חופש גישה למקומות הקדושים וחופש פולחן בהם לבני כל הדתות, וכן כי כל אחד מאזרחי ישראל מחויב לפעול לחיזוק מעמדה של ירושלים כבירת הנצח של ישראל. בהתאם לכך, נדרשו התלמידים במהלך "סדנת ירושלים" לגבש רשימת הצעות לפעולה מעשית לחיזוק

6 את תכנית "המסע לירושלים" פיתחו המזכירות הפדגוגית ואגף של"ח וידיעת הארץ. מגוון תכנית בנושא ירושלים: http://cms.education.gov.il/EducationCMS/Units/Yesodi/alon_haagaf/alon5/Jerusalem

מעמדה של ירושלים",⁷ וברציונל התכנית נכתב:

"יום הסיור של הסדנה ממוקד באחריותו של התלמיד לטפח את היכרותו עם ירושלים כבירת ישראל המדינית והרוחנית תוך גילו סובלנות לבני דתות אחרות בעיר. יום הסיור יחזק בתודעת התלמיד את מעמדה של ירושלים כבירת ישראל וזיקתו שלו לעיר כיסוד זהותו הישראלית היהודית והלאומית. מכלול הנופאדם של העיר ימחיש את קדושתה של העיר לבני שלוש הדתות ויסייע להכרה בעוצמת הקשר הדתי והרגשי שלהם לירושלים, ולהכרה בנחיצות קיום יחס סובלני לאחר בשמירה על מעמדה של ירושלים".⁸

התפיסה המוצעת בסדנות של"ח היא לימוד מעשי באמצעות דיון במעגל של"ח (שיעור לחיים) בערכים ארגומנטטיביים. היציאה לשדה מאפשרת קשר בלתי-אמצעי, מפגש ישיר, בין התלמיד לסיפור האתר, מאפשרת אינטראקציה חברתית עם החברים השותפים לסיור ובמיוחד מפגש אישי של התלמיד עם עצמו על דעותיו, עמדותיו ורגשותיו. המארג הכולל יוצר חוויה ייחודית שמכוונת את התלמידים המשתתפים בסדנה לקבל על עצמם אחריות ולממש את ערכי הסיור הלכה למעשה. הסיור באתר מספק חוויה רגשית המעצימה את הנלמד בכיתה והממחישה את האירועים ההיסטוריים. חוויה שכזו יוצרת השפעה חינוכית משמעותית.

השפעה חינוכית בעלת משמעות יכולה להתממש לא רק באירועים מתומצתים, אלא גם במישור נעדר פסגות, במהלכה של התרחשות חינוכית מתמדת, של הוויה חינוכית. "חווית הוויה", מכנה אותה תדמור (2007). וכך, "חווית ההוויה החינוכית" משמעה מודעות למה שהתחולל ומתחולל בי מכוחה של הוויה חינוכית. "הוויה חינוכית" היא-היא ליבת החינוך.

שרי החינוך מדברים ירושלים

שרת החינוך לימור לבנת, שכינה בתפקיד בין השנים 2001-2005, הנחתה את אגף של"ח וידיעת הארץ להכין תכנית להגברת הסיורים והטיולים בירושלים. הבקשה הגיעה בעקבות פיגועי הטרור שעוררו את חששות מנהלי בתי הספר מביקורים בעיר ושפגעו מאוד בביקורי תלמידים בירושלים. התכנית הראשונה להגברת הסיורים והטיולים בירושלים הושקה בשנת הלימודים תשס"ה. במבוא לתכנית, הסבירה השרה את הסיבות להוצאתה

7 אבידן, דן (2013), דרך ארץ בדרכי הארץ, סדנאות התכנית החינוכית של אגף של"ח וידיעת הארץ, הרציונאלים, ירושלים: משרד החינוך, מינהל חברה ונוער אגף של"ח וידיעת הארץ, עמ' 83-93.

של התכנית לאור: "למרבה הצער, בשנים האחרונות חלה ירידה בהיקף ביקורי בני הנוער בירושלים ורבים מבוגרי מערכת החינוך, המתגייסים לצה"ל, לא היו מעודם בירושלים".⁹

הרעיון החינוכי שעמד בבסיס התכנית היה יצירת מערך שיעורי הכנה לסיור בירושלים ומערך סיורים המותאם לשכבות הגיל השונות (יסודי, חטיבת ביניים, חטיבה עליונה). בדבריה, ציינה השרה כי על התלמידים לבקר בירושלים לפחות פעמיים במהלך לימודיהם. עוד הוסיפה השרה לבנות כי "התהליך החינוכי יתבסס על לימוד בבית הספר של פרקים מעברה ומהווייתה של העיר תוך שילוב סיורים בירושלים".¹⁰ בראשית התכנית, הציגו עורכיה את התפיסה החינוכית שהביאה לבניית התכנית והדגישו את ייעודה לשכבות הגיל השונות. עוד ציינו שלצורך הפקת המרב מהתהליך הלימודי, שיאו של התהליך יהיה הסיור בירושלים, כלומר: צוות העורכים ראו בסיור בעיר מוקד משמעותי בתהליך הלימוד על ירושלים.¹¹

חוברת התכנית הורכבה משלושה חלקים:

הסברי הכותבים לתכנית 'בשבילי ירושלים' על הרצף החינוכי של הגילאים השונים ושלבי ההכנה בבית הספר טרם היציאה.

הצעות לסיורים בעיר בהתאם לשכבות הגיל השונות ולחומר הנלמד במקצועות הלימוד השונים, כולל תכניות סיור במסלולים שונים, מפות, תמונות ועזרים להדרכה.

מפות סיור וניווט המיועדת לתרגל מיומנויות ניווט והתמצאות בירושלים.

התכנית עסקה בשלושה מעגלי מסר עיקריים:

מורשת עם - נקודות מפנה בתולדות עם ישראל בירושלים ומקומה של ירושלים כמרכז דתי ליהודים, לנוצרים ולמוסלמים.

בירה ומוסדות שלטון - ירושלים כמרכז שלטוני, שבו המוסדות המסמלים את התפיסות ואת הערכים הדמוקרטיים.

9 כפרי, גל, רוזנפלד, משה ושיש, אלי (תשס"ה), 'בשבילי ירושלים' מבחר הצעות ושיעורים לעידוד הסיורים בירושלים, ירושלים: משרד החינוך התרבות והספורט, עמ' 5.

10 שם, עמ' 5.

11 שם, עמ' 7.

מוסדות תרבות והנצחה - בירושלים נמצאים המוזאונים הגדולים במדינה ומכלול "הר הזיכרון".¹²

לצורך קידום התכנית בבתי הספר ולעידוד המנהלים לעלות ולסייר בירושלים, נערכו כנסים "מקבלי החלטות": מנהלי בתי ספר, מנהלי אגפי חינוך ברשויות ועדי הורים וחדרי מורים. קבוצות אלה הובאו לירושלים וסיירו בשכונות ובאתרים במטרה לחשוף בפניהן את האפשרויות לטיול בטוח ברחבי העיר ובאתרים השונים. אגף התיירות והתרבות בעריית ירושלים גויס גם הוא ונרתם לסייע בקידום התכנית באמצעות הוזלת הביקורים באתרים השונים. משרד החינוך מימן את כל הכנסים ואירועי החשיפה. הכנס המרכזי התקיים בבניי האומה בחודש מרס 2005. מלבד מנהלי בתי ספר וגורמים נוספים במערכת החינוך, השתתפו בכנס המרכזי גופי טיולים ומנהלי אתרים ומוזאונים בירושלים. אלה הציגו את תכניותיהם בפני רכזי הטיולים ומנהלי בתי הספר שהשתתפו בכנס.

בשנת 2006, השלימה שרת החינוך יולי תמיר את מעגל התכניות העוסקות בירושלים. הוקצו משאבים (סיוע במימון היסעים) לעידוד בתי הספר לבקר בכנסת ובבית המשפט העליון כחלק מלימודי האזרחות וכן להעניק תעודות זהות לתלמידי כיתות י' בירושלים במהלך סיורים אלה. הסיורים התמקדו במוסדות הדמוקרטיה הישראלית הממוקמים בירושלים בירת מדינת ישראל. כמו כן, אושרה התכנית החינוכית "דרך ארץ בדרכי הארץ" של אגף של"ח וידעת הארץ. מנכ"ל המשרד דאז, שמואל אבואב, ציין בדבריו המבוא לתכנית כי "ייחודה של התכנית המתבססת על עקרונות החינוך הבלתי פורמלי והחינוך לערכים, הופך אותה לאחד מהיסודות החשובים של החינוך החברתי-ערכי בבית הספר... פעילויות אלה יהוו חלק בלתי נפרד ומשלים של הרצף הלימודי-חברתי-ערכי ותהליכו החינוכיים המתקיימים בבית הספר המכוונים למעורבות אזרחית-חברתית ולביטוי מעשי של תרומה".¹³

שר החינוך גדעון סער, שכיהן בתפקיד בין השנים 2009-2013, התבטא במילים אלו: "מיד עם כניסתי לתפקיד הנחיתי לגבש תכנית מיוחדת שמטרתה להביא לידי כך שכל תלמידה ותלמיד יבקר בירושלים ובאתריה במהלך לימודיהם במספר שכבות גיל (יסודי - ה', חטיבת

12 שם, עמ' 11.

13 בן יוסף, טימי ושיש, אלי (2006), דרך ארץ בדרכי הארץ, ירושלים: משרד החינוך, מינהל חברה ונוער, תחום של"ח וידעת הארץ, עמ' 6.

בנינים - ז', חטיבה עליונה - י).¹⁴ עוד הוסיף השר: "התהליך החינוכי יגיע לשיאו בסיווריהם בירושלים".¹⁵ בשנה זו, הופקה ערכה מלאה: חוברת דידקטית-פדגוגית של מערכי שיעור להכנה לסיוורים בירושלים, תכניות סיור לשלוש שכבות הגיל - הסיוור בירושלים כמרכיב מרכזי ב"תכנית הליבה להכרת הארץ ולאחבת המולדת",¹⁶ ורשימה מפורטת הכוללת הסברים על גופי חינוך ותיירות שונים בירושלים. עוד בערכה תקליטור ובו מצגות שונות, תמונות, צילומים וסרטונים על ירושלים, תצלום אוויר של ירושלים כשהמרחב שבמרכז התצלום מוגש במתכונת מצוירת כמפה עירונית, מפת תרגיל ניווט עירוני ועשרה סיוורים לשלוש שכבות הגיל. במסגרת סדנת של"ח וידיעת הארץ הוקדש סיור מיוחד, ירושלים מפגש דתות ושאיפות פוליטיות". הערכה התמקדה בסיוור בירושלים והדגישה שלוש מטרות לסיוור:

חיזוק הקשר אל ירושלים - התלמידים יערכו היכרות בלתי אמצעית עם העיר וסמליה.

העצמת החוויה - התלמידים יסיירו בירושלים באתרים המייצגים פרקים מתולדות עם ישראל, המפעל הציוני, התיישבות וביטחון.

הפנמת המסר הערכי - התלמידים יבינו את משמעותה הרוחנית של ירושלים לעם ישראל בכל הדורות ויעמדו על המציאות המורכבת בירושלים כיום.¹⁷

בישיבת סיעת הבית היהודי בחודש פברואר 2016, אמר שר החינוך נפתלי בנט כי:

לקראת 50 שנה לשחרור ירושלים, אנו נקדיש את שנת הלימודים הבאה לעיר הבירה המאוחדת שלנו. רבותי, ההיסטוריה שלנו התחילה מירושלים, מהר מוריה בעקדת יצחק, דרך הממלכה המאוחדת של דוד המלך. המשימה שלנו היא לגדל דור חדש של אוהבי

14 התכנית לכיתות ה' מתמקדת ב"ירושלים הבירה שלי", בכוונה להתחבר לתכנית "מולדת, חברה ואזרחות" הנלמדת בכיתה ד' ושבה התלמידים מתוודעים ליישובם. התכנית לכיתה ה' מרחיבה את מעגל ההיכרות וכוללת בו גם את הבירה. התכנית לכיתה ז' מתמקדת ב"שרשרת הדורות" ובפעילות לגיל מצווה, בכוונה להתחבר לתכנית "שורשים" ולהביא למודעות התלמידים את היותם חוליה בשרשרת הדורות. התכנית לתלמידי התיכון מתמקדת ב"ירושלים בירת ישראל" ומדגישה היבטים אזרחיים, כולל קבלת תעודת זהות. התלמידים יעסקו בירושלים גם כעיר קדושה - מפגש בין דתות ובין עדות.

15 בן זמרה, דויד, שיש, אלי וכהן, מושיק (תש"ע), נעלה לירושלים, מבחר הצעות ושיעורים לעידוד הסיוורים בירושלים, ירושלים: משרד החינוך, מינהל חברה ונוער, אגף של"ח וידיעת הארץ, עמ' 5.

16 מנכ"ל משרד החינוך, שמואל אבואב, חתם את תכנית הליבה להכרת הארץ ב-2006.

17 בן זמרה, דויד, שיש, אלי וכהן, מושיק (תש"ע), עמ' 11.

ירושלים במדינת ישראל. ילדים שיתרגשו להלך ברחובותיה של ירושלים, שיחושו מחויבים לה, שיתמלאו גאווה, שיחושו חולייה בשרשרת הדורות היהודית שמעולם לא הפסיקה להתפלל "ולירושלים עירך ברחמים תשוב".

עוד טען השר בנט כי היחידות הרלוונטיות במשרד מתכננות להגדיל את מספר הסיורים של תלמידים בעיר באתריה השונים: העיר העתיקה, הכנסת, בית המשפט העליון, אתרי הנצחה ועוד. התכנית החינוכית הושקה רשמית במגוון פעילויות ואירועים שהתקיימו ביום ירושלים 2017. התכנית מיועדת לכלל מערכת החינוך, מכיתה א' ועד י"ב, והיא עוסקת בהיסטוריה של העיר, באוכלוסייתה, במורשתה ובאתריה. בתי הספר ישלבו את התכנים לאורך שנת הלימודים ולקראת ציון ימים מיוחדים, בהם יום ירושלים.

לקראת יום ירושלים תשע"ז, לציון יובל שנים לאיחוד העיר, הפיק אגף של"ח וידיעת הארץ בשיתוף המזכירות הפדגוגית ערכה מיוחדת להכנת "המסע לירושלים":

"תכנית 'המסע לירושלים' נועדה לחיזוק הקשר של בני הנוער לירושלים. זוהי מצווה חינוכית ולאומית שכל תלמיד וכל בית ספר מחויב בה. הקשר של התלמידים עם ירושלים הוא התשובה הנכונה והמוחצת לשלמותה ואחדותה של העיר ירושלים. הקשר הזה חייב לעבור דרך הרגלים ודרך העיניים... הערכה המונחת לפניכם מקדמת תפיסה חינוכית הרואה בסיור בירושלים שיאו של תהליך לימודי רב ממדי".¹⁸

ייחודיותה של ערכת "המסע לירושלים" היא בתפיסת המסע כציר חדש המארגן תהליך חינוכי-לימודי-חברתי-ערכי שהמוקד שלו הוא המפגש הבלתי-אמצעי עם הסיפור באתר התרחשותו. בערכת המסע שולבו תחומי הדעת השונים ומושגים רלוונטיים מהם הנלמדים בכיתה ושאפשר להתרשם מהם בביקור בירושלים. בפרופיל המסע לירושלים, מוצעים חמישה שלבים בביצוע תכנית המסע בבית הספר: תכנון משותף, הכנה, מפגש - שהוא הסיור עצמו בירושלים, סיכום ועיבוד ושלב המעשה - שבו התלמידים נדרשים למעשה, דהיינו: להביא את חוויית המסע בירושלים לידי ביטוי התנהגותי או לידי יישום ויזואלי. כתבי התכנית טענו שהשלב החמישי הוא הגורם להפנמת החוויה של המסע האישי והקבוצתי אל ירושלים ובירושלים,¹⁹ והוא העושה את המסע למשמעותי: רלוונטי לתלמידים, ממוקד

18 בין, רונית ושיש, אלי (תשע"ז), המסע לירושלים, מבחר הצעות ושיעורים לעידוד סיורים בירושלים, ירושלים: משרד החינוך, מינהל חברה ונוער, אגף של"ח וידיעת הארץ והמזכירות הפדגוגית, עמ' 3.

לסיכום

אנחנו עומדים מול האבנים האלה - אבני הפסד, אבני הגזית - שמטפסות על פני ההר, ופניהן לשמים * אנחנו עומדים כאן בין טורי האבנים, שעומדות במסדר הנצח - ונדמה לא חלפו אלפי שנים אלא יום או יומים... כאשר נשמע השופר של הרב גרן... כשעם שלם לכל שירי העיר היה כנור... * כן, שרשרת הדורות הותירה כאן עקבות, ועליהן אנחנו - בהתרוקמות הרוח - באים והולכים וחוזרים * והנה כאן זכרונותיה של אמה שלמה פורצים מקשת החלון... ואנחנו נשבעים לה, ירושלים - בעמדתנו בשוק... בכפר ההומה... במעלה הקסטל... אל מול שער הרחמים... * שאת תמיד בלבנו - הרי אחרי שנכנסנו בשעריה, אליה אנחנו תמיד חוזרים.

בחרנו לסכם את הסקירה בקטע מתוך המקאמה של איזי מן "בשערי ירושלים". המילים מתארות את הרגש המועצם בעצם המפגש הבלתי-אמצעי עם הסיפור ההיסטורי רב-המשמעות באתרי ירושלים.

כל שרי החינוך שכיהנו בין השנים 2001-2017 הקצו משאבים לעידוד סיורי תלמידים בירושלים. הם ראו את שיאה של התכנית הלימודית-חינוכית-ערכית בסיור באתרי ירושלים ובשכונותיה. שרת החינוך לבנת הגיבה לירידה בהיקף ביקורי בני הנוער בירושלים וכן לעובדה שיש בני נוער שלא היו מעודם בירושלים והנחתה את יחידות המשרד לפתח תכנית ששיאה סיורים בירושלים לפחות בשתי שכבות גיל. השרה תמיר מיקדה את הסיורים בהיבט האזרחי ובמוסדות הדמוקרטיה בישראל והנחתה את מערכת החינוך לערוך ביקורים במוסדות השלטון והמשפט בעיר. השר סער הקצה למעלה מ-15 מיליון ש"ח לעידוד סיורים בירושלים, "התהליך החינוכי יגיע לשיאו בסיוריהם בירושלים", כתב במבוא לערכת "נעלה לירושלים". השר בנט הרחיב את לימוד נושא ירושלים לכלל שכבות הגיל (מכיתה א' ועד כיתה י"ב). בתכנית הסיורים בירושלים שולבו תחומי הדעת השונים והיא מאגדת שיעורים, סיורים, טקסים ופעילויות שונות ומגוונות. בתהליך החינוכי שולבו, מלבד סיורים, כלל מרכיבי החוויה בחינוך הבלתי-פורמלי להעצמת הלימוד.

ראינו, אפוא, כי חמשת שרי החינוך האחרונים השקיעו משאבים רבים בהעצמת העיסוק בירושלים והלימוד עליה במערכת החינוך, וכולם ראו בסיור שיאו של תהליך חינוכי.

20 דרור, יובל ושיש, אלי (2015), הטיוול ככלי חינוכי-ערכי, 4, עמ' 17-36.

תפיסותיהם החינוכיות שיקפו אמנם גישות פוליטיות ומפלגתיות, אך עם זאת הן כיוונו את המערכת לעיסוק בירושלים בראייה ממלכתית ובפן אזורי בכוונה להעצים את חוויית הלימוד של בני הנוער את נושא ירושלים כבירת ישראל.

אכן, אהבת ארץ ישראל נוצקה בתפילות עוד בגלות ועיקרה היה האהבה לירושלים. במשך אלפיים שנות גלות לא חל שינוי כלשהו במושאי האהבה של העם היהודי בכל תפוצותיו. לדור הראשונים בארץ, ילידי הגולה, הייתה ארץ ישראל נוף מוכר, שכן הם הכירו אותה מהתפילה, מהגעגועים לירושלים, מארון הספרים היהודי.

נסיים בדבריו של מוטה גור, מפקד החטיבה אשר איחד את העיר, בספרו "הר הבית בידינו":
"אין לי ספק שזכרם של הנפלים מכל החטיבות, מסירות נפשם, גבורתם, העובדה שלחמו כמכבש ולא עצרו לרגע, והבינו שהם נלחמים מלחמה צודקת ומלחמת קודש, אלה בוודאי כולם ביחד נותנים הצדקה להמשיך ולשמור את מה שאמרנו ללוחמים שלנו מיד בסיום הקרב: ירושלים היא שלכם לנצח".²¹

לנו נותר לעלות לירושלים, לטייל ברחובותיה ובסמטאותיה, כדי להעמיק את זיקתנו אליה, לשמור לה אמונים ולהגדיל אהבתנו אליה.

וראו בטוב ירושלים

21 גור, מרדכי (1973), הר הבית בידינו - על לחימת חטיבת הצנחנים בירושלים במלחמת ששת הימים, תל-אביב: משרד הביטחון.

מקורות נוספים

בן יוסף, טימי ושיש, אלי (2006), **דרך ארץ בדרכי הארץ: התכנית החינוכית של תחום של"ח וידיעת הארץ**, משרד החינוך, ירושלים.

רפי, מן, "דברי ימי צעדת ארבעת הימים", בלוג הערות שוליים להיסטוריה: rafimann.com.wordpress

בלוג ארכיון המדינה - סרטי הצעדה: <http://israelidocuments.blogspot.co.il/2012/08/blog-post.html>

// צביקה פלג¹ //

"נִתֵּן נְשָׁמָה לָעָם עָלֶיהָ וְרוּחַ לְהִלָּכִים בָּהּ"
(ישעיהו מב, ה)

מבוא ורקע

במאמר זה, אציג את הגישה החינוכית להדרכת טיולים שלפיה פועלים מרכזי סיור ולימוד² העוסקים בהדרכת תלמידים, חיילים ומבוגרים. אתרכז בדיון, בתוכני ההדרכה ובתפיסה העומדת מאחוריהם, אך לא אעסוק בדרכי ההעברה - באמצעים ובכלים המופעלים בהדרכה - שיש לייחס להם כמובן מקום רחב, לדיון בפני עצמו.

על-פי תפיסתנו, המטרה המרכזית של טיולי בתי הספר היא להעמיק ולהרחיב את הכרת הארץ ואת אהבת הארץ בקרב התלמידים. כדי להגיע למטרה זו, מרכזי הסיור והלימוד פועלים באמצעות חיבור לשורשי עם ישראל הבאים לביטוי במקורות ישראל הקדומים יותר והקרובים יותר לדורנו, כפי שנראה בגוף המאמר.

בחלק מבתי הספר ובקרב חלק מצוותי המדריכים ומגופי ההדרכה בארץ, חלו שינויים בתפיסת הטיול מימי המדינה שבדרך ועד ימינו אלה: בעיניהם הטיול הפך ממסע שמטרתו המרכזית הכרת הארץ ואהבת הארץ, לטיול שמקנה ערכים נוספים, חברתיים וסביבתיים, בנוסף להכרת הארץ ואהבתה, ולעתים אף תוך פיחות בחשיבותם של אלו הראשונים. במאמר זה לא אתייחס לתהליך שיצר את השינוי בתפיסה ולגורמים לו,

1. ד"ר צביקה פלג הוא המפקח במשרד החינוך על מרכזי הסיור והלימוד.

2. מרכזי סיור ולימוד (גופים אלה נקראו עד לפני כשנתיים "מדרשות") כוללים 19 מרכזים, הפרוסים מרמת הגולן ועכו בצפון, ועד אילת בדרום. המרכזים עוסקים בהדרכת טיולים למוסדות חינוך, לחיילים ולציבור הרחב, והם פועלים משנות השבעים של המאה הקודמת, תחת פיקוח משרד החינוך.

אלא אתייחס אליו כנתון קיים בחלק ממערכת החינוך.³

דוגמה אקראית אך מאפיינת לתפיסת הטיול כמקנה ערכים חברתיים וסביבתיים נוכל לראות במכתב שכתבה מנכ"לית משרד החינוך למנהלי המחוזות במשרד:⁴

הטיולים מהווים נדבך משמעותי וחשוב בתוך מערכת החינוך, שכן הם מהווים חלק בלתי נפרד מתהליך עיצוב דמותו של בוגר מערכת החינוך... כמו מקצועות דעת אחרים, מקנים הטיולים **ערכים לימודיים, חינוכיים וחברתיים**. בהיותם חווייתיים, תורמים הטיולים **להיכרותו של התלמיד עם נוף סביבתו וארצו** באמצעות מראה עיניים ותנועת רגליים. הודות לייחודיות זו, יש בהם תרומה שלא תסולא בפז בחיזוק **תחושת שייכותו של התלמיד לחברה בה הוא גדל**.⁵

הרי לנו כאן, בנוסף לידיעת הארץ, ערכים חברתיים וחיזוק תחושת השייכות לחברה. דוגמה נוספת לשינוי התפיסה שהביא לשילוב ערכים נוספים כחלק מרכזי ועיקרי בטיול, נוכל לראות בהתפתחות תכנית ההדרכה של החברה להגנת הטבע מאז ראשית שנות האלפיים, כפי שהיא מובאת בסקירה מרשימה שכתבו אנשי אגף החינוך של החברה.⁶ בסקירה זו, עמדו המחברים על השינויים בהגדרת מטרות הטיול ובדרכי הפעלתו שערכה החברה להגנת הטבע מאז ראשית שנות האלפיים, המציבים את נושא שמירת הטבע ואיכות הסביבה ואת הנושא החברתי כערכים מובילים במערכת הטיולים. במקביל לשינוי תפיסה זה, פיתחה החברה כלים פדגוגיים לפעילות מוביל הטיול בדרכים שונות. בסיומו

3. בבירור ההתפתחויות האלו ובניתוח סיבותיהן עסקו רבות במסגרות שונות. ראו למשל בתוך: הטיול ככלי חינוכי ערכי, 1, תשע"א, את מאמריהם של בן-יוסף טימי, "ארבעה תחומי פעילות וחמישה דורות של מדריכים בידיעת הארץ"; אבישר עודד, "טוב לטייל בעד ארצנו, התפתחות מיתוס הטיול בראי החינוך הלאומי ציוני"; דרור יובל, "טיולים כחלק מהחינוך הלאומי". ראו עוד מאמרו של כפרי גל, "המורה לאן מטיילים השנה? תפיסת הטיול במערכת החינוך - תהליכים וגורמי השפעה", הטיול ככלי חינוכי ערכי, 4, תשע"ה, עמ' 6443.

בהקשר זה, ראוי לציין גישה אחרת ביחס לטיול ולחשיבותו, שמלכתחילה ראתה את "הפדגוגיה הטבעית" כמטרת הטיול ולא את ערך הכרת הארץ ואהבת הארץ. בעניין זה ראו ספרו של גרטל גיל, דרך הטבע, הפדגוגיה הטבעית והטיול החינוכי, בני-ברק, 2010. ראו גם מאמר תמציתי בנושא: גרטל גיל, "הפדגוגיה הטבעית, מחשבת החינוך שביסוד טיולי בתי הספר", הטיול ככלי חינוכי ערכי 1, תשע"א, עמ' 5834.

4. מיכל כהן, מנכ"לית משרד החינוך, מכתב למנהלי מחוזות במשרד החינוך, 13.5.2015.

5. ההדגשות שלי, צ"פ.

6. שהרבני יעקב, פורטוגל-שובל חן ואנגלברג-ברעם אורית, "כל מה שהייתי צריך לדעת למדתי בטיול השנתי, תמורות בתפקידו של הטיול השנתי", **הטיול ככלי חינוכי ערכי**, 4, תשע"ה, עמ' 7-16.

של המאמר, תחת הכותרת "מטרות המסע החינוכי", ציינו המחברים שלוש מטרות:

1. ליצור בקרב המשתתפים תחושת שייכות לחברה, לטבע ולסביבה ואחריות כלפיהן, ולהפחית תחושת ניכור ואלימות.

2. לפתח מנהיגות חברתית וסביבתית היוצאת מכותלי בית הספר אל אזרחות פעילה ומעורבת.

3. לאפשר למשתתפים חוויה חברתית עוצמתית יוצאת דופן ולקשור אותה לטבע ולנוף שבסביבתם התרחשה.

הרי לפנינו תמורה של ממש ושינוי משמעותי במטרות הטיול. בהגדרת מטרות אלו, הביטויים ידיעת הארץ או הכרת הארץ אינם נזכרים באופן ישיר, אם כי הם באים לידי ביטוי במילים: "טבע", "סביבה" ו"נוף". הביטוי אהבת הארץ נעדר לחלוטין ממטרות הטיול המוגדרות.

ובכל זאת, ידיעת הארץ ואהבת הארץ

בגישתנו לטיול, מטרת הטיול הבסיסית נותרה ועודנה יצירת חיבור לארץ וקשר של אהבה כלפיה. החיבור הזה צריך להיעשות בשני כלים עיקריים: שכל ורגש, ובמילים אחרות: ידע וחוויה. במאמר מלא אהבה לארץ, עמד רוני אוסטרייכר על הדרכים הטבעיות והבסיסיות ליצירת קשר עם ארצנו באמצעות הכרת הארץ וידיעתה - ידע בתחומי מדעי הטבע, הנוף והאדם, ובאמצעות החוויה והרגש.⁷ אוסטרייכר הדגיש במאמרו את הקשר בין השקעה לתחושת בעלות:

הר אינו נעשה שלי בגלל שטיפסתי עליו. אבל היות ו"כבשתי" אותו ברגליי, נוצרת בי תחושת בעלות כלפיו, ההולכת ומתעצמת עם כל חזרה נוספת. מקום אינו נעשה שלי בגלל שאני מכיר אותו היטב, אבל תחושת הבעלות שיש בי כלפיו מתעצמת. מדוע? ככל שהידע מתרבה והכרת המקום משתפרת, תחושת הזרות קטנה, תחושת הביטחון גדלה ובד בבד מתפתחת גם תחושת קרבה.⁸

7. אוסטרייכר רוני, "הרהורים על הקשר שבין טיולים, הכרת הארץ, ידיעת הארץ ואהבת הארץ", הטיול ככלי חינוכי ערכי, 4, תשע"ה, עמ' 37-42.

8. שם, עמ' 38.

החווייה, המאמץ, ההליכה, הלינה בשטח ושאר פעילויות הטיול מבססים את הקשר שאנו מבקשים ליצור לארץ.

על אותה נקודה, היחס בין השקעה לבעלות, דיבר בשפה מעט שונה הרב אליהו דסלר:

הורגלנו לחשוב את הנתינה לתולדת האהבה, כי לאשר יאהב האדם, ייטיב לו. אבל הסברה השנייה היא, כי יאהב האדם את פרי מעשיו, בהרגישו אשר חלק מן עצמיותו בהם הוא - אם בן יהיה, אשר ילד או אומן, או חיה אשר גידל, ואם צמח אשר נטעו, אם גם מן הדומם, כמו בית אשר בנה - הנהו דבוק למעשי ידיו באהבה, כי את עצמו ימצא בהם. מקור לסברה זו בדברי חז"ל (דרך ארץ זוטא, פרק ב) "אם חפץ אתה לידבק באהבת חברך, הוי נושא ונותן בטובתו". כללו של דבר, זה אשר ייתן האדם לזולתו, לא יאבד ממנו, אלא זו היא התפשטות עצמותו, כי ירגיש אשר גם חלק לו בחברו זה אשר נתן לו. זו היא הדבקות שבין אדם לזולתו, אשר נקרא לה בשם "אהבה".⁹

הרב דסלר נקט לשון "נתינה", ואילו אוסטרייכר לשון "השקעה"; הרב דסלר הגדיר "חלק מעצמיותו" או "דבקות" את שאוסטרייכר הגדיר "בעלות", אך הרעיון דומה להפליא.

בהקשר זה, ראוי לציין שעצם הביטוי "ידיעה" בהגדרה "ידיעת הארץ" מצוי פחות בהגדרת תחומי דעת אחרים, ונראה שהוא מבטא קשר פנימי עמוק ואינטימי מכל ידיעה מדעית אחרת. ויפים דברים שכתב אוסטרייכר בעניין זה: "אני 'יודע' את המקום ומפתח כלפיו תחושה ייחודית, אינטימית, שונה מתחושת כלפי מקומות שאינני מכיר".¹⁰

כאן ברצוני להפנות את תשומת הלב לשירה היפה והמרגש של רחל "הוי ארצי הורתי". בשיר, התייחסה רחל לארץ בביטויים אינטימיים, "הורתי" ו"אמי", כנגד זיכרונות ילדותה מ"ארץ חורגת".

הוֹי, אֶרְצִי, הוֹרְתִי, מִדּוֹעַ

כֹּה שְׂדוּף נוֹפֵךְ וְעָצֵב?

זְכֵרֹנָה שֶׁל אֶרֶץ חוֹרֶגֶת

9. הרב אליהו דסלר, **מכתב מאליהו**, א, עמ' 32.

10. אוסטרייכר, שם, שם.

בְּלִי מִשִּׁים עוֹלָה עַל הַלֵּב:
עַל גִּבְעָה - פְּרִיחֵי אֲשֵׁחַ,
בְּמִישׁוֹר - יְשִׁישֵׁי אֶלּוֹן.
בְּמוֹרָד, עַל חוּפֵי הַפֶּלֶג,
בְּנוֹת לְבָנָה בְּכֶסֶת שְׁבֵתוֹן;

יַד הַשֹּׁמֵשׁ תִּקְצֹר מִתְקַע
בְּלֵב הַיַּעַר רִמַּח אָדָם,
יוֹם תָּמִים בְּמִשְׁכַּן בְּנֵי אֶרֶן
אֶפְלָה רִיחָנִית וַחֲלוֹם.

הוּא, אִפְּוִי! הֵן נִחְלָה עָלֶיךָ,
הֵן נִתְבַּע עֲלֻבוֹנֶךָ מֵאֵל -
עַל מִכִּי צִהְרֶיךָ כְּקֶדֶם
עוֹד תִּרְעִיפִי נִיחוּם וְצֵל.

לכאורה, לפי התפיסה ש"האדם אינו אלא תבנית נוף מולדתו", הייתה רחל אמורה להיקשר לנוף ילדותה ולהרגיש שהוא ביתה, מה גם שנופי ילדותה של רחל, כידוע וכמובא בלשונה הנפלאה, נהדרים הם. ובכל זאת, רחל כינתה את מחוזות ילדותה "ארץ חורגת". מה גרם לרחל להתייחס אל ארץ מולדתה הטבעית כארץ חורגת ואל הארץ שבה חיה בשנות בגרותה כ"אמי הורתי"? נראה שיש "משהו", "דבר מה" בארצנו, המחבר אותנו אליה.

ה"משהו" הנוסף, המחבר אותנו אל הארץ, אותו תבלין הנותן טעם לתבשיל כולו, הוא החיבור של הארץ, על מאפייניה הפיזיים, למורשת ישראל ולמקורות ישראל לדורותיהם. לפי גישת מרכזי הסיור והלימוד, מטרה מרכזית בטיול היא יצירת חיבור בין השטח למורשת ישראל: להביא את הרצף ההיסטורי העולה מתוך המקורות, ובכך להשלים את הידע, ברבדים ובעומקים נוספים מתוך אוצרות הדורות של עם ישראל. דוגמה לגישה הקושרת נופים עם רעיונות, מבט עין עם הלך נפש, מתוך חיבור לתנ"ך, אפשר לראות במכתב שכתב אהרן דוד גורדון בשנת תרע"ב:¹¹

הנה אני יושב לי עתה, בשעה שאני רושם דברי אלה, על ראש הר גבוה, על שן סלע, עיני מקיפות מרחק גדול, ונפשי מקפת הרבה הרבה יותר... שרטוטי פניו העמוקים, הכבירים והנאורים של הגליל - שרטוטי פניו של ענק, ענק בכוח וענק ברוח. והשמיים האלה ממעל, והדממה הדקה הזו, האם לא בקרב נשמתי הם כל אלה? אבל בייחוד האם לא גילויים של נפש אומתנו הם?

הנה הואל נא אחי, וקח לך את האלבום היותר נאמן של מראות הטבע הזה - את התנ"ך החביב שלנו. ואני ארשום לך בזה נקודות אחדות, וראית כי אך נגוע אגע באחת הנקודות - ונגעתי באחד הנימים היותר דקים והיותר כמוסים שבנפשך.

הנה לימיני במרחק לא רב בערך - הר תבור, והוא יפה תואר ובעל קומה בין ההרים, משכמו ומעלה גבוה מכל אחיו, בעל פנים עגולים ושרטוטים ישרים ורכים, מעין גיבור חיל ו"אבן חן" במשפחה.

אני יכול להעיד שכבר לפני שנים, בסוף שנות השמונים של המאה הקודמת, בתחילת דרכו של מרכז סיור ולימוד סוסיא, נקטנו בגישה זו הקושרת בין רעיונות ובין הטיול בשטח. את תמצית הגישה, הביעה בת שירות שסיימה שנתיים של הדרכה במרכז, וכך כתבה:

התלבטות נוספת שתמיד הייתה לי, הייתה בין ה"שטח" לבין הרעיונות הטמונים בו. לא שיש סתירה ביניהם, אבל הרבה פעמים הרגשתי שכמדריכה (ואולי בכלל הקו שלנו בבי"ס שדה) אני יכולה להתפלסף ולפתח רעיונות, אבל חייבים להגיע לרעיונות "מבפנוכו" - מהצמחים, מהציפורים, מהאבנים. אף פעם לא התייחסנו לדברים כפשוטם, אפילו בבוטניקה הפשוטה - טמון משהו...

11. יערי אברהם (עורך), **אגרות ארץ ישראל**, תל אביב, תש"ג, עמ' 511.

תפיסתנו היא יצירת מעגל שלם שיוביל לתוצאה הרצויה. דרכנו היא לתכנן טיול שמטרתו יצירת קשר עם הארץ ואהבה כלפיה דרך השכל והרגש, ובלשון אחרת, באמצעות הידע והחווייה, בהדגשת החיבור למקורות ישראל לדורותיהם.

נדבך נוסף - ערכים נלווים נוספים

על-אף האמור לעיל, וללא הפחתה ממקומם המרכזי של ערכי ידיעת הארץ ואהבת הארץ במטרות הטיול, עלינו להתייחס להשפעת שינויים בתפיסות חברתיות בעולם ובחברה הישראלית על תפיסת הטיול ועל מטרותיו. במחצית הראשונה של המאה ה-20, שלטו במחשבה החברתית תנועות גדולות בעלות גישות קולקטיביות - קומוניזם, סוציאליזם, מרקסיזם ותפיסות לאומיות. עיקר עניינן של תנועות אלו היה החברה הכוללת, ופחות האדם הפרטי. במחצית השנייה של המאה ה-20, הסיטו שינויים חברתיים את הדגש מהכלל לאינדיבידואל, לזכויות הפרט וכדומה. לתפיסתנו, נדרשה התייחסות לשינויים אלה בהגדרת מטרות הטיול.

כדי לענות על הצורך הזה של בני דורנו, הוספנו במשך השנים מטרה נוספת לטיול: עיסוק בערכים אוניברסליים-בסיסיים הרלוונטיים לעולמם הממשי של החניכים. בגישה המוצגת, בהמשך לדרכנו, הדבר נעשה באמצעות קישור פרטי טבע ונוף או סיפור אנושי שאנו פוגשים בהם בטיול, עם תפיסות עולם רעיוניות-ערכיות הנמצאות באוצרות התרבות היהודית שנוצרו לאורך הדורות. הנחתנו היא שקישור בין ערך מופשט לפריט פיזי בנוף (ראו למשל להלן בדוגמה של ערך הנתינה ועץ החרוב) יביא לכך שהרעיון המופשט, יחקק חזק יותר ועמוק יותר בלב החניך. יתר על כן, לפי גישה זו, גם המטרה הבסיסית ביותר של הטיול, אהבת הארץ, מקבלת חיזוק משמעותי כשבשטח, תוך כדי טיול, מתהווה חיבור היוצר מעגל שלם הכולל את הידע, החוויה, הערך הבסיסי-אוניברסלי והאוצרות ההיסטוריים של העם היהודי. כל אלה יחד מציפים ויוצרים את המשמעות העכשווית לחניך.

שטח, מקורות, ערכים

להלן נציג שתי דוגמות ליישום גישה זו של קישור בין פריטי שטח (צמח או נוף) למקורות ישראל ולערכים. מובן שיש להתאים את התכנים, את רוחב העיסוק והדיון בהם ואת רמת ההדרכה לגיל, לאוכלוסיית היעד, למשך הטיול, לאווירה וכדומה. נדגיש שוב שבמאמר זה אנו עוסקים בתכנים בלבד ולא בדרכי ההעברה, הדורשות התייחסות כשלעצמן, ונסתפק בהערה כללית: דרישת הדור היא מעורבות אישית עמוקה בדברים. דור חניכנו אינו מסתפק בהצגת מידע על-ידי המדריך והוא מבקש להיות שותף. אך, כאמור, לא נרחיב בעניין זה כאן.

עץ החרוב - נתינה לאחר

בגמרא מובא סיפור על חוני המעגל (תענית כג ע"א, מובא כאן בתרגום מארמית לעברית):

יום אחד הלך בדרך. ראה אדם אחד נוטע חרוב.

אמר לו: זה, עד כמה שנים טוען פירות?

אמר לו: עד שבעים שנה.

אמר לו: וכי פשוט לך שתחיה שבעים שנה?

אמר לו: עולם מלא חרובים מצאתי. כפי ששתלו לי אבותי, כך שותל אני לבני.

לפי הסיפור, פגש חוני אדם נוטע חרובים כשברור היה לו שהוא לא יאכל מפירותיהם ורק בניו יאכלו מהם. השיחה עם נוטע החרובים הציגה בפני חוני מציאות של נטיעה לצורך אחרים. אותו נוטע לדורות, שעמלו עתיד לתת פרי רק בתקופה רחוקה, מבטא תפיסת עולם, דרך חיים. הרב קוק ביטא תפיסת עולם זו בפתגם שטבע לחודש שבט:¹²

חשק נטיעת אילנות נובע מחפץ הטבת הדורות הבאים, המובלט בתקפו בעץ החרוב.

הרב קוק עשה בפתגם זה שימוש בשתי מילים נרדפות לכאורה, במשלבים שונים של השפה העברית - חשק וחפץ. למעשה, מילים אלו אינן נרדפות, אלא מבטאות משמעויות שונות של רצון האדם: המילה "חשק" קשורה לעולם החושים, להנאה חומרית ולתאוות. המילה "חפץ" מבטאת שאיפות נעלות ורצונות גבוהים (לרצף זה אפשר להוסיף את הביטוי "בא לי", בשפה המדוברת היום, המביע רצון נמוך יותר). פתגמו של הרב קוק לחודש שבט מבטא את הרעיון שאף שנטיעת אילנות נעשית לכאורה מסיבות של חשק, של הנאה חומרית, חשק זה נובע בעומקו, מחפץ, משאיפה נעלה, שהיא הטבה לדורות הבאים. עץ החרוב הוא סמל מובהק להטבה לזולת, כפי שעולה מסיפורו של חוני.

זיכוכ החשק באמצעות החפץ בא לידי ביטוי גם במצוות עורלה. בשלוש השנים הראשונות לחיי העץ, אסורה עלינו אכילת פירותיו, ואילו בשנה הרביעית עלינו לאכול את הפירות בירושלים בקדושה. ההימנעות מאכילת הפרי בשנותיו הראשונות של העץ מחנכת לדחיית

12. הרב אברהם יצחק הכהן קוק, **מגד ירחים**, שבט תרע"ד, (ההדגשות שלי, צ"פ). בקובץ נאספו פתגמים שכתב הרב, המתייחסים כל אחד לחודש אחר בשנה, בהתאמה לחודש.

סיפוקים ויוצרת עידון בגישתנו לצרכים חומריים. הימנעות מאכילת פרי כצורך של הנאה פרטית-חומרית מזככת את החשק ומעלה אותו למדרגת חפץ באכילתו בשנה הרביעית, בקדושה, בעיר המקדש. כעין העורלה בעצים, כן עורלת האדם. מצוות המילה היא תיקון ההנאה הפרטית הנובעת מהחשק, מן היצר המיני, וניתובה לחפץ, לרצון ההולדה, לחפץ המשכת הדורות הבאים והטבתם.

עץ החרוב - או חברותא או מיתותא

לסיפור על חוני המעגל יש המשך:

ישב [חוני], אכל פתו. באה לו שינה וישן. הקיפה אותו שן סלע, ונעלם מן העין וישן שבעים שנה. כאשר קם, ראה אדם אחד שמלקט מן החרובים.

אמר לו: אתה הוא ששתלת את העץ?

אמר לו: בן בנו אני.

אמר לו: מכאן שישנתי שבעים שנה.

ראה את חמורו, שנולדו לו עדרים-עדריים של חמורים.

הלך לביתו.

אמר להם: בנו של חוני המעגל, האם הוא חי?

אמרו לו: בנו איננו עוד; בן בנו ישנו.

אמר להם: אני חוני המעגל!

לא האמינו לו.

הלך לבית המדרש. שמע את החכמים אומרים: מאירות וברורות הלכותינו, כבשנות חיי חוני, שכאשר היה נכנס לבית המדרש - כל קושיה שהייתה להם לחכמים, היה פותר להם.

אמר להם: אני הוא!

לא האמינו לו ולא עשו לו כבוד כראוי.

חלשה דעתו, ביקש רחמים ומת.

אמר רבא: זהו שאומרים אנשים, או חברותא או מיתותא [או חברה או מוות].

בחלק זה של הסיפור, דמותו של חוני מנותקת לגמרי מן הסביבה. בהיכנסו לתרדמה למשך שבעים שנה בצל שן הסלע, שנוצרת שם בשבילו, מבטא חוני את הצורך לפרוש כליל מן המציאות הזמנית ומהחברה העכשווית ולהתחבר אל הנצח. האדם שנטע את החרוב, דאג להמשך קיום הדורות, אך כשחוני התעורר לאחר שבעים שנה, הוא מצא עצמו זר למשפחתו ולחבורת בית המדרש. הוא חש שהוא חי בעולם המנוכר לו לגמרי עד שאין בפניו דרך אלא להיכרת מן העולם: "ביקש רחמים ומת". חוני מבין שאין קיום לאדם כשהוא מבודד, זר ומנוכר. מילותיו של רבא, החותמות את הסיפור, משמשות פה להבנתו של חוני: "אמר רבא: או חברותא או מיתותא".

המילה "חברותא" מזכירה בצלילה ובאותיותיה את החרוב הניטע בתחילת הסיפור: חבר-חרוב. המילה "מיתותא", מנגד, מזכירה "חרב", שאף היא בעלת אותן אותיות ושזורתו של החרוב מזכירה אותה. במובן הבוטני, החרוב משמש משל מצוין לצורך בחברותא כיוון שהוא עץ דו-ביתי: רק עץ זכרי ועץ נקבי הסמוכים זה לזה יוכלו להעמיד את פרי החרוב.

על הצורך של היחיד בחברה שסביבו, כתב הרב קוק:¹³

אי אפשר כלל להתוות מציאות של פרט בצורה עומדת לעצמה. תיכף כשהפרט ייסגר בגבולו תפוג כוחניותו של מציאותו וישוב לאפס. וכל כוחו ואדירותו של הפרט הוא מפני שהוא תמיד נזקק, עורג, וצריך לכלל.

ובמקום אחר כתב:¹⁴

האדם צריך להיחלץ תמיד ממסגרותיו הפרטיות, הממלאות את כל מהותו, עד שכל רעיונותיו סובבים תמיד רק על דבר גורלו הפרטי, שזהו מוריד את האדם לעומק הקטנות, ואין קץ לייסורים גשמיים ורוחניים המסובבים מזה. אבל צריך שתהיה מחשבתו ורצונו ויסוד רעיונותיו נתונים להכללות, לכללות הכול, לכללות העולם, לאדם, לכללות ישראל, לכל היקום. ומזה תתבסס אצלו גם הפרטיות שלו בצורה הראויה.

13. עולת ראיה, א, עמ' קפא-קפב.

14. אורות הקודש, ג, עמ' קמז.

להבנה זו מובילים אותנו שני הסיפורים על חוני, הקשורים לעץ החרוב. אנחנו לומדים שלצד הצורך של היחיד להתעלות, ולשם כך להתבודד לעתים, יש הכרח של חיים תוך קשר בין היחיד ובין החברה הסובבת אותו.

הר תבור - עוצמה וכוח, עבודה קשה, השקעה ומאמץ

הבאנו לעיל את תיאורו של א"ד גורדון את נוף הגליל ובמיוחד את התבור:¹⁵

הנה לימיני במרחק לא רב בערך - הר תבור, והוא יפה תואר ובעל קומה בין ההרים, משכמו ומעלה גבוה מכל אחיו, בעל פנים עגולים ושרטוטים ישרים ורכים, מעין גיבור חיל ו'אבן חן' במשפחה.

על היות התבור בולט בשטח ובעל עוצמה, למד גורדון מנבואתו של ירמיהו עוד לפני שראהו לראשונה. הנביא ירמיהו, שביקש להדגיש את כוח נבואתו ואת קיומה הוודאי, השתמש כמשל בהר התבור: "חִי אֲנִי נֶאֱמַר הַמֶּלֶךְ ה' צָבָאוֹת שְׁמוֹ כִּי כְתוּב בְּהָרִים וּכְכָרְמֶל בָּיִם יְבוֹא".¹⁶

זלמן רובושוב - מאנשי העלייה השנייה, לימים זלמן שז"ר, נשיאה השלישי של מדינת ישראל - תיאר יפה את עוצמתו של הר תבור ואת התמודדותו האישית עם עוצמה זו:¹⁷

...למחרת בלילה, אחרי שינה של יום שלם עליתי על התבור. עליתי? על ארבעתי זחלתי. ובכל מאמצי כוחותי הצעירים נאבקתי עם ההר הזה עד אשר יכולתי לו. התחלתי, והנה כל הכיפה השליוה והתמה הזאת הייתה לי כמתעתעת, לא שלימות ולא תום כי אם בקיעים ונקיעים, הרים ועמקים, והר מול הר, והר על גבי הר, והשבילים צרים ומפותלים, מעלים ומורידים ונאבדים מן העין לאור הסהר החיוור. ולי הייתה ההעפלה כתפקיד, כאילו לשם כך באתי, וכאילו כל הישועה צפויה לי שם ברום, ולא חדלתי להיאבק עד אשר עלה השחר ואני על הפסגה...¹⁸

למחרת נודע לי כי יש דרך סלולה וקלה, וכי יכולתי לחסוך את כל עמלי. אך שנים רבות

15. ראו לעיל הערה 11.

16. ירמיהו מו, יח.

17. רובושוב ז', **רחל ושירתה**, קושניר מרדכי (עורך), תל אביב, תש"ו, עמ' נח.

18. מעניין לראות שבמשפט הזה 'התכתב' זלמן שז"ר עם המסופר על יעקב אבינו: "וַיַּתֵּר יַעֲקֹב לְבָדוּ וַיֵּאבֶק אִישׁ עִמּוֹ עַד עֲלֹת הַשָּׁחַר" (בראשית לב, כה).

הייתי אסיר תודה לכך, כי לא ידעתי את הדרך הקלה והסלולה, וכי כבשתי לי את התבור על פי דרכי, בזיעת אפי - ומאז ועד היום אין הר לי כתבור.

הבאנו למעלה את דבריו של רוני אוסטרייכר על הקשר השקעה-בעלות, או בלשוננו של הרב אליהו דסלר: "כי יאהב האדם את פרי מעשיו, בהרגישו אשר חלק מן עצמיותו בהם". דומה שסיפורו של זלמן שז"ר הוא דוגמה מקסימה לקשר זה.

על הצורך בעבודה קשה ובמאמץ ועל ההשקעה כגורם להצלחה, עמד גם בעל "חובת התלמידים"¹⁹:

כִּי רַק הָרָצוֹן

שֶׁהָאָדָם רוֹצֶה

וְעוֹבֵד בִּיגִיעָה

לְבוֹא לְאִיזָה דָּבָר

רָצוֹן נִקְרָא.

וְאִם אֵינוֹ עוֹבֵד בּוֹ,

אֵף אִם רוֹצֶה הוּא

אֵין זֶה רָצוֹן,

רַק מִיִּין בְּרִכַּת הַלֵּב

שֶׁמִּבְּרָךְ וּמֵאֲחֵל לְעַצְמוֹ...

לא רחוק מהר תבור, על שפת הכנרת, בחוות העלמות, פעלה בתקופת העלייה השנייה קבוצת בנות בהדרכתה של חנה מייזל. אולי מרחבי הגליל, אולי רוח התקופה ואולי רוחו של

19. הרב קלונמוס קלמן שפירא - האדמו"ר מפיאסצנה, בעל חובת התלמידים, צו וזירוז (מובא כנספח לספר הכשרת האברכים), ירושלים, תשכ"ב, פסקה יד, עמ' 11.

א"ד גורדון, שעסק רבות בערך העבודה, רתמו את בנות חוות העלמות להשקעה, למאמץ ולעבודה קשה. הדברים באים לידי ביטוי בתיאורה של רחל את החיים בחוות העלמות בחצר כנרת:²⁰

היינו מעירות שחר.²¹ דומה, לו הקדמנו עוד רגע אחד והיינו תופסות את הלילה במפתיע, מרגלות את מסתריו וקולטות את סוד שיחו. הצצה ראשונה - אל הים. בשעה זו שרוי הוא בתנומה כהה כלשהו בתוך מסגרת הרי תכלת הרדומים אף הם.

כיצד עובר היום בכנרת? **השחר עלה בהחילנו לעבוד. ארבע עשרה היינו. ידיים מיובלות, רגליים יחפות, שזופות, שרוטות. פנים עזות, לבבות לוחטים.** האויר כולו צלל לזמירתנו, שיחנו וצחוקנו. המעדרים הונפו והורדו בלי הרף. לרגע קט תפסיקי, תנגבי את זעת המצח בכנף הכאפיה. העיפי מבט אהבה אל הים. מה טוב. תכלת, תכלת, תכלת, ללא אומר, נושאת שלום, מרפא לנפש. אי-בזה מרחפת על המים דוגת כנף. עוד מעט וסירת הקיטור הזערורית המעבירה את הנוסעים מצמח לטבריה תאבך את עשנה.

לצהריים היינו שבות אל החווה. שוב הים איתנו. עין התכלת הייתה מציצה אל חלון חדר האוכל. עין התכלת של אדמת המולדת. ככל אשר הארוחה הייתה דלה, כן עלזו הקולות העלומים. מפני רווחה יגורנו. נכספנו לקרבן, לעינוי. לכבלי אסיר, בהם נקדש ברמה את שם המולדת.

זכורתני, שתלנו אקליפטוסים בתוך הביצה, במקום בו הירדן נפרד מעל כנרת ואץ רץ הנגבה. מקציף סלעים, מציף את גדותיו. **לא אחת מאיתנו הייתה אחר כך מרעידה בקדחת על יצועה הדל. אבל אף לרגע אחד לא עזב אחד מאיתנו רגש ההודיה לגורל. עבדנו מתוך עליית נשמה.**

הציק הצמאון. והרי אחת מאיתנו מפליגה אל הים עם הכלי הרגיל שלנו, תיבת פח משל נפט. איזה תענוג לצנוח אל החצץ ולשתות עד אין סוף, כחיית יער. להשקיע במים את **הפנים הלוהטים, לשאוף רוח, ושוב לרוות עד כלות הכוחות.**

20. רחל בלובשטיין, **רחל**, מילשטיין אורי (עורך), תל אביב, תשנ"ד, עמ' 322, (ההדגשות שלי, צ"פ).

21. גם רחל, כזלמן שז"ר (ראו הערה 18), שילבה בכתיבתה ביטויים מהתנ"ך, כאן 'התכתבה' רחל עם דבריו של דוד המלך: "עָזְרָה כְּבוֹדִי עֲזָרָה הַנֶּבֶל וְכָנֹר אֶעֱיָרָה שְׁחָר" (תהלים נז, ט).

בבסיס הגישה שהצגנו עומדת תפיסה שחיבור בין הארץ, נופיה, עולם הטבע שלה וההיסטוריה האנושית שלה, לבין מקורות ישראל וערכים הרלוונטיים לעולמם של החניכים יוצר עומק הנכנס אל הלב. באמצעות חיבור זה, פרטי הנוף והטבע אינם עומדים כפריטי ידע מנותקים, אלא מקבלים משמעות בלב החניך.

נזכיר את שהבהרנו בתחילת דברינו כי לא עסקנו כלל בדרכי ההעברה, שהן חלק משמעותי מהפסיפס היוצר הפנמה ועיבוד אצל החניכים, הראויות, כאמור, למאמר נפרד. עוד חשוב לציין כי לצורך יישום גישה זו חייב המדריך להיות בעל רקע בכמה תחומים ובעל יכולת לחבר ביניהם:

- ידע רחב ועמוק בגאוגרפיה והכרת נופי הארץ, טבעה וההיסטוריה שלה.
- הכרת אוצרות הרוח שבמקורות ישראל לאורך הדורות.
- יכולת מגע קרוב לעולמם של החניכים ונושאים ולאתגרים שהם מתמודדים עמם.

כאן המקום להעיר הערת אזהרה: יש להקפיד שהמדריך לא ידלג על שלב הידע והכרת השטח, הגאוגרפיה והטבע ויעבור ישירות לעיסוק בערכים וברעיונות. במקרה כזה, גם הרעיונות היפים ביותר עלולים לעמוד חסרי שורשים וחסרי בסיס בשטח.

בסיכום הדברים, מטרתנו היא להעמיד לפני החניך עולם שלם, מעגל המתחיל בשורשים בארץ, בשטח, עולה עד שמים - לרעיונות ולערכים מופשטים, וחוזר אל החניך, כאן על פני אדמה, רלוונטי וממשי, כאתגר העומד לפניו.

הטיול השנתי כחלק מתהליך חינוכי-ערכי

// אריה ברנע' //

בעשורים האחרונים התקרבו המונחים "חינוך" ו"השכלה" זה לזה עד לבלי הכר. בתחילה באה לידי ביטוי הקירבה ביניהם באמצעות המושג האנגלי רב-הפנים Education (שמקורו לטיני). בדור האחרון החלה מערכת החינוך שלנו לצפות מעצמה בעיקר להישגים מדידים. יותר ויותר נטתה לראות בתכנים שאינם מתבטאים במספר - בלתי-קיימים, ולפחות משניים בחשיבותם. בעיני הציבור וכלי התקשורת הפך הביטוי "רמה חינוכית טובה" (של יישוב או של בית-ספר) זהה ל"שיעור גבוה של זכאות לתעודת בגרות". אף אני תומך בהישגים גבוהים במישור זה וחותר לקראתם יחד עם צוות המורים; אולם ידע בתחומי דעת מסוימים, אורחות חשיבה הקשורים בו, ציונים ותעודות אינם זהים כלל לחינוך או לתוצאותיו המבוקשות.

חינוך הוא תהליך הנמשך שנים, שבמסגרתו משתדל אדם מבוגר להשפיע השפעה מעמיקה וארוכת טווח על **אישיותם וערכיהם** של צעירים ממנו, בעיקר של ילדים ונערים, תוך שמירה על התפתחות אישית ייחודית של כל אחד מהם ועל רמה סבירה של חשיבה ביקורתית. אנו מחנכים לערכים, מקנים כישורי חיים ומסייעים ביד חניכינו לפתח אישיות שתתמוך בשני מישורים אלה. מאמר זה עוסק בזיקתם של הטיולים לערכים בפרט ולתהליך החינוכי בכלל.

באלו ערכים מדובר?

אין לכך תשובה אוניברסלית (המקובלת על כל באי עולם), אבל ישנה תשובה ישראלית-ממלכתית. אני מציע להבין את ציפיותיה של המדינה ממערכת החינוך שלה בדרך זו שכל מגזר חינוכי בישראל אמור לחנך את תלמידיו להפנמה של מורשת קהילתם, לכיבוד חוקי

1. הכותב הוא מנהל קריית החינוך על שם בן-גוריון בעמק חפר ויושב ראש עמותת עמק - המרכז הישראלי לתמיכה נפשית וחברתית בניצולי השואה ובדור השני

המדינה ולערכים האנושיים, ובראשם ערכי חיי האדם וכבודו. במגזר היהודי-הממלכתי, כללי כדתי, מתבטאת מטרת-על זו בחובה לחנך ליהדות, לציונות ולהומניזם (אשר משתקף גם במשטר הדמוקרטי).

בין כתלי בית-הספר מתקדמים התלמידים לעבר מטרות אלה באמצעות המתרחש בשיעור, בהפסקה ובפעילות החברתית: תוכן תחומי הדעת ודרכי החשיבה האופייניות להם, סדרי הלימוד ותכנון, האווירה הקשורה לפעילות החברתית ולהפסקות בין השיעורים. וחשוב מכך: **אישיותם והתנהגותם של המורים** ומערכת-היחסים שהם רוקמים עם תלמידיהם, הם הדרך העיקרית המחוללת את החינוך.

אולם אי-אפשר להשיג את מטרותינו במידה הדרושה אך ורק בין הקירות ובין הגדרות. לשם כך יש צורך להתנסות גם בחוויות המתבססות על שינוי של מקום ושל אווירה.

כמחנכים הומניסטים, וכמחנכים המבקשים לפתוח את אוזניהם וליבם של התלמידים לתכנים ולמסרים השונים, אנו מתחשבים גם בעובדה שלתלמידים יש צורך גופני ונפשי טבעי לפרוק את מרצם ולצאת למרחב הפיזי, לנשום אוויר צח ולהחליף את האווירה. כתוצאה מכך ברור לנו שהטיול השנתי (כפעולות חוץ בית ספריות אחרות) עשוי להיות **אמצעי אנושי וחינוכי מתאים להשגת מטרותינו**.

בעודנו עוסקים בצרכי התלמידים ראוי שנזכור שהטיול עשוי לתת מענה גם ל**סקרנותם של התלמידים** בהקשר גיאוגרפי וסוציולוגי, לצרכיהם החברתיים החורגים משגרת בית-הספר, וכן לרצונם לבטא בעיני עצמם וחבריהם את התפתחותם ואת התבגרותם.

יציאה אל מחוץ לכותלי בית-הספר מקובלת בארצות שונות, אולם הטיול השנתי הוא מסורת ארץ ישראלית וישראלית. הוא נולד כאשר מערכת החינוך של היישוב ראתה לעצמה כמטרה מרכזית את חידוש הקשר בין צעירי העם היהודי השב לציון לבין ארצם, ארץ שבעבור דורות קודמים הייתה מושג רוחני בלבד.

בדברנו על יהדות כוונתנו לתרבותו הלאומית של העם היהודי. מקורה של היהדות הוא דתי: כל יהודי לפי לאומיותו שיש לו דת - דתו יהודית. כל יהודי לפי דתו הוא בעל לאומיות יהודית. החל בימי קדם ועד המאה ה-18, כל יהודי לפי זהות אמו, שהייתה לו זהות יהודית ושהשתייך לקהילה היהודית, היה דתי. יהודי לפי זהות אמו שכפר בדת לא היה בעל זהות יהודית חלופית, והוציא את עצמו מן הכלל.

רק במאה ה-18 נוצרו ביהדות זרמים תרבותיים אחרים: הן זרמים הרואים את עצמם כדתיים למרות שאינם אורתודוקסים, בעיקר קונסרבטיבים ורפורמים; הן זרמים שאינם דתיים כלל: מסורתיים וחילוניים.

בעיני יהודי דתי, לפחות במובן האורתודוקסי, עבודת השם היא הערך היחיד - או הערך העליון, והיא מורכבת מתרי"ג פרקים, תרי"ג מצוות. בשינוי נוסח בלבד ניתן לראות בקיומה של כל מצווה ערך בפני עצמו.

ביהדות קיימים ערכי מפתח אשר מקובלים גם כיום כמעט על כל יהודי ויהודי, בהבדל אחד בין דתיים לבין אחרים: רק הראשונים רואים בערכים אלה את עבודת השם. אותם ערכים מהווים כיום את הזהות המשותפת ואת התרבות היהודית העכשווית:

1. קיומו הפיזי של העם היהודי (בניגוד לשואה)
2. קיומו התרבותי של העם היהודי (בניגוד להתבוללות ולמחיקת הזהות)
3. רווחת העם היהודי (בניגוד לסבל ורדיפות כפי שסבלו יהודים לאורך דורות)
4. אחדות העם היהודי (בניגוד לפילוג ולשנאת אחים)
5. כבודו הלאומי של העם היהודי (בניגוד להשפלתו בגויים)
6. לימוד התנ"ך ושאר המקורות היהודיים הטקסטואליים הבסיסיים
7. לימוד השפה העברית
8. ביטוי הזיקה לארץ-ישראל
9. קיום השבת כיום המנוחה מיום העבודה
10. קיומם של חלק מהחגים והמועדים המסורתיים

הטיול השנתי קשור במידה כלשהי לכל אחד מערכים אלה:

1. האתרים הקשורים בשואה מתייחסים לקיומו הפיזי של העם.
2. סיפורם של העם והארץ, הקשור לשמירה על הזהות היהודית לאורך הדורות, נוגע להמשכיות התרבות הלאומית.
3. תקופות הסבל והשגשוג של העם והארץ קשורות לשאיפה לרווחתו של העם.
4. המכנה המשותף בין היהודים לדורותיהם, המשתקף בחלק מסיפורם של העם הארץ, קשור לאחדות הלאומית.
5. רעיון כבודו הלאומי של העם היהודי משתקף בתולדות העם והארץ גם הוא.
6. ארץ-ישראל היא זירת ההתרחשות העיקרית של סיפורי התנ"ך ומקום היכתבם של המשנה והתלמוד הירושלמי, ואתריה משקפים זאת.
7. שמותיהם העתיקים והחדשים של היישובים בארץ, בעברית ובערבית, קשורים להתפתחות השפה.
8. אין כטיול המבטא את הזיקה לארץ-ישראל.
9. בדרך כלל משתדלים גם בתי ספר ממלכתיים-כלליים שלא לטייל בשבת, בוודאי לא טיול רכוב (גם בפולין!).
10. כך גם לגבי החגים והמועדים המהווים שבתון; לעומת זאת במועדים אחרים, שמנקודת ראות מסורתית ניתן ללכת ולנסוע בהם, ראויים לאזכור ולשילוב בתכנית הטיול.

הציונות היא ההשקפה הדוגלת בריבונותו של העם היהודי בארץ-ישראל ובחובת המחזיק בה להשתתף אישית במפעל ריבוני זה.

מנקודת ראותו של כלל העם היהודי ובהתאם לערכים היהודיים שמנינו, ניתן לראות בציונות כלי-שרת ראשון במעלה לטובת הקיום הלאומי: מדינת ישראל ועוצמתה תורמים תרומה רבה להישרדותו של העם היהודי היושב בציון ולהישרדות העם היהודי בכל מקום ומקום. כיום אנו יכולים להגן על עצמנו בביתנו באמצעות צה"ל, להגן על יהודים במקומות אחרים בעזרת כוחות הביטחון בכלל ולהשתמש במעמדנו המדיני כדי לפתור סכסוכים עם שאר אומות-העולם.

הציונות יכולה להבטיח גם את הישרדותנו התרבותית: הודות לה מקימים היהודים בישראל משפחות יהודיות, ואינם מרבים להינשא ללא-יהודים. הם רואים בהתייחסות מיוחדת לשבת ולחגים מנהג תרבותי-ממלכתי מובן מאליו, והשפה העברית (ברמה זו או אחרת) שגורה בפיהם כאילו מעולם לא קפאה.

חלק מהציונים רואים בציונות ערך בפני עצמו: גם אם יציגו בפניהם הוכחה ניצחת לכך שהישרדותו הפיזית והתרבותית של העם איננה משתנה כתוצאה מקיומה של המדינה, ירצו בקיום זה בכל זאת. הציונים מקבוצה זו רואים בעצם העובדה שחלק משמעותי של העם היהודי מתגורר בארצו, מנהל את ענייניו המדיניים והפוליטיים בעצמו בעוד רוב מנהיגיו יהודים, בכך שהדגל, הסמל וההמנון נגזרים מהמסורת היהודית, מטרה בפני עצמה, ולא כלי-שרת לטובת ערכים אחרים.

ציונים רבים משלבים בהשקפתם את שתי נקודות-המבט: הציונות כערך והציונות כמכשיר.

הטיול עשוי לתרום לחיזוק ההשקפה הראשונה, דהיינו: ההזדהות עם עצם קיומה של המדינה והגאווה בהישגיה הנראים לעין, מהתיישבות ועד תעשייה ומדע.

החיבור למימד הבטחוני ולייצוג החזותי של התרבות היהודית, שאותם תיארנו למעלה, מאפשרים לנו לבסס גם את נקודת המבט האינסטרומנטלית: הציונות היא כלי-עזר מרכזי לטובת הקיום היהודי לסוגיו.

ועוד בהקשר הציוני: הטיול מהווה גם פעולה מובהקת במסגרת **הכנתם של התלמידים לשירות הצבאי**. הוא מפגיש אותם עם חבלי ארץ שבהם רובם לא ביקרו לפני-כן, שבהם שוכנות יחידות של צה"ל ושעליהם הוא מגן. הם פוגשים גם את ההיסטוריה הבטחונית של המדינה (אם כי לא היא העיקר, שהרי המדינה איננה קיימת למען מערכת הביטחון, אלא להפך). הם מתמודדים עם קשיים גופניים אשר בדיעבד מהווים הכנה חלקית לקשיי השירות הצבאי.

המימד האנושי-חברתי של הטיול עשוי להפגיש את התלמידים עם עולים ותיקים וחדשים מכל קצות תבל, תפארת הגשמתו של המפעל הציוני.

ההומניזם הוא ההשקפה המוסרית הדוגלת בטובת האדם, במובן זה שהיא מעמידה ערך מוסרי מול כל צורך אנושי בסיסי של הזולת: ערך חיי האדם, ערך כבוד האדם ועוד. המפגש בין האוכלוסיות, העשוי להתקיים במהלך הטיול, יכול להיות בעל תרומה ממשית ליחס הכבוד לאדם. הדבר תלוי בשילובם של מפגשים כאלה בטיולים, בשיחות יזומות ופעילות עם מגזרי אוכלוסייה שונים ובהתנדבות בקהילה שניתן לקיימה גם במקומות רחוקים מבית-הספר. המטיילים פוגשים יהודים, ערבים, דרוזים וצ'רקסים; יהודים מסורתיים וחילונים, דתיים וחרדים; עולים ו-ותיקים; יוצאי ארצות המערב והמזרח; תושבי אזורים שונים ויישובים מסוגים שונים. ניתן לראות את ה"אחרים" בעיניים עוינות או אוהדות, ואנשי החינוך הראויים לשמם יבחרו בגישה האנושית והאוהדת.

ערך חינוכי מובהק נודע לטיול בקשר לפיתוח האישיות, הן למען הערכים והן למען ההצלחה האישית בעתיד. זאת - בעיקר על רקע העובדה שהמטיילים הצעירים חייבים להתמודד עם קשיים בלתי-שגורתיים. המטיילים החווים קשיים אלה מתמודדים תחילה עם עצמם: עם עייפותם ושאר מגבלותיהם הגופניות, ועם התחושה שכל מאמץ נוסף מאפשר להם להתגבר על מכשול ולהתקרב אל היעד. זהו דימוי המתרגל אותם לקראת מערכות חייהם בעתיד.

הוראות הביטחון והבטיחות בקשר לטיולים הן קפדניות, ויש בכך מסר הקשור ל**סיכון מחושב** אשר מלווה את חיי האדם בכלל ואת חייה של מדינת ישראל בפרט. לא לחינם מלווים מאבטחים ומגישי עזרה ראשונה את **המטיילים כמעט בכל פינה בארץ**.

המטיילים מתנסים בתחום העזרה לזולת הרבה מעבר למתרחש ביומיום בבית-הספר: הם משאילים ציוד לחבריהם, מכבדים אותם במזון, סוחבים בשבילים מיכלי מים שונים, מושכים או דוחפים את המתקשים ללכת ולטפס ומרגיעים את החרדים מפני סכנות קלות. זהו הרגל מצוין, ובמהלך הטיול עצמו יש לו יתרון נוסף: תלמידים שאינם בולטים בלמידה העיונית זוכים להערכה משום שתמכו בחלש מהם, ואפילו הושיטו יד לאחד המורים. יש בכך חיזוק חיובי לתחושת הכבוד העצמי שלהם, וגם מסר כללי בדבר מגוון הכישורים שבזכותם ראוי האדם להערכה.

להבדיל מהמתרחש בחיי היומיום, שבהם לומדים התלמידים בחדר כיתה ממוזג וממהרים ללכת ממנו אל המזנון כשמתחילה ההפסקה, העמידה בכל משימות הטיול טעונה **משמעת עצמית** גופנית ונפשית רבה יותר. בעבור רבים מהתלמידים נחוצה היערכות נפשית וארגונית מיוחדת, בעיקר בגילים הנמוכים יותר, ללינת הלילה הכרוכה בנסיבות שונות לחלוטין מאלו שלהם הורגלו.

האווירה הבלתי-רשמית, השוררת בטיול, מאפשרת לתלמידים **להכיר את עמיתיהם ואת מוריהם** מזוויות חדשות, לשמוע מגוון של סיפורים אישיים ולחוש שקנו לעצמם חברים חדשים. שוני גדול זה בין אווירת הטיול לבין היומיום, הוא ההסבר לכך שטיולים ברחבי הארץ שמורים בזכרונם של תלמידים ובוגרים לאורך שנים רבות. יש בכך הבלטה של המרכיב העיקרי במסגרת התהליך החינוכי בכל אתר ואתר: אישיות המחנך והקשר החם שהוא יוצר עם חניכו. נוסף לכך, מורים טובים יכולים להעשיר את התלמידים גם מעבר להסבר הנשמע מפי המדריכים.

זיקה נפשית מיוחדת זו מאפשרת למחנכים לקשר את הטיול למגוון של מסרים חינוכיים ולצפות לכך שהם ימצאו את מקומם בנפשו של התלמיד, אולי יותר מכפי שהם מדברים אל ליבו בנסיבות רגילות. הרושם שאותו יוצר הטיול בחוויתם של תלמידים דורש חוליית קישור ומעבר, ולו כדי להניח תשתית של ידע ולעורר סקרנות ואשר למסלול העתידי. חלק מההכנה ניתן להיעשות במפגש מיוחד, אולם חלק אחר צריך להשתלב בתכנית הלימודים השוטפת: בתנ"ך ובהיסטוריה, באזרחות ובגיאוגרפיה, בתרבות יהודית-ישראלית ובספרות. בכל שתימצא הדרך ליצור חיבור זה, כן תשתפר ההבנה של תכני הטיול בזמן-אמת. כמו-כן ייווצר תהליך לימודי וחינוכי משמעותי שכוחו רב יותר מזה של חוויות הטיול כאירוע מבודד.

בית-הספר עצמו חייב להשתדל ולשכנע **תלמידים רבים** ככל האפשר להשתתף בטיול. יש לכך היבט כלכלי, כלומר: מלגות משרד החינוך ומלגות נוספות (מתקציב בית-הספר או מתרומות). אולם אין בכך רק דרך להגדלת מספר המטיילים, אלא המלגות משדרות מסר מוסרי של שוויון ערך האדם.

מעבר לבודדים, שאינם בשלים להשתתף בטיול מהבחינה הרגשית, ככל שירבו המשתתפים כן ייטב. מניעת השתתפותם של מפרי משמעת היא מעשה כשר, אולם ראוי למעט במספרם ככל האפשר.

גם הנגשתם של הטיולים **לתלמידים נכים**, כפי שהדגיש זאת בחוזריו משרד החינוך בשנים האחרונות, היא עניין מוסרי מבחינת היחס לתלמידים אלה, ואירוע חינוכי שלו עדים שאר התלמידים.

ללא קשר להשקפות הפוליטיות של ההורים או של המורים, ראוי שהטיולים ייערכו בכל רחבי הארץ, בין גבולות המדינה - וביהודה ובשומרון, בכפוף למגבלות ביטחון. יש בכך משמעות ערכית חיובית: ראשית, עלינו לטפח את היחס לארץ-ישראל התנ"כית, ערש העם היהודי. שנית, ראוי להסביר את המחלוקת הפוליטית בקשר לשליטה ביהודה ושומרון, ולמראה-עיניים יש תפקיד חשוב בהקשר זה: התלמידים יפגשו אזורים תנ"כיים, ואוכלוסייה פלסטינית גדולה, ומפעל התנחלות יהודי, ישקלו את משמעות המראה ויגבשו את עמדתם.

אין פעולה הדומה לטיול מבחינת השפעתה החיובית על **גיבוש הכיתה**: על ההיכרות האינטימית, על התחושה ש"אחד בשבילם כולם, כולם בשביל אחד".

הטיול מהווה הסתגלות טובה להיכרות עם **הסביבה הטבעית**: חיזוק הזיקה לארץ-ישראל, יחס של כבוד לתבונה כפיים בכלל ולעבודת אדמה בפרט, הערכה להתיישבות העובדת, הנאה מיפי הטבע, חיזוק החמלה כלפי בעלי החיים (שבכוחה להשפיע על יחס לבני האדם), וכן חיזוק המודעות הסביבתית: החתירה למים ואוויר נקיים, לשמירה ארוכת טווח על קיומם של כדור-הארץ והמין האנושי.

הטיול הוא כר פורה לגילוי **מנהיגות** בתנאי שטח, באמצעות עידוד להוסיף ולצעוד או להתארגן במועד לפעילות הבאה ובדרך של קריאה לחברים לעזור זה לזה ולהישמע להוראות המורים והמדריכים. מנהיגות חיובית זו עשויה להתבטא מאוחר יותר גם בין כתלי בית-הספר.

על רקע ייחודו של הטיול ניצב גם **מנהל בית-הספר** בפני אתגר מנהיגותי. אדגים זאת

באמצעות שלושה אירועים שבהם הייתי מעורב, בשלושה בתי ספר שונים.

כשניהלתי את בית-הספר "דנמרק" בירושלים פגשתי נערה עדינה וחולמנית אשר לא-פעם עשתה דין לעצמה ונעלמה מעיני מוריה, לא מתוך כוונה רעה, אלא כדי להתבודד ולשקוע במחשבות. ערב הטיול השנתי העלינו בעיה זו בפני הנערה ובפני הוריה, ושלושתם נשבעו בכל מאודם שהתנהגות זו חלפה מן העולם, ושהגברת הצעירה תהיה צמודה למוריה ביום ובלילה. מכיוון שאנו שייכים לבית-הלל ומאמינים בשיפורם המתמיד של תלמידינו, אישרנו לנערה להשתתף בטיול.

באחד מימי הטיול, סמוך לשקיעת החמה ולחזרה אל אתר הלינה, נעלמה הנערה כלא הייתה, ואף באמצעות הטלפון הנייד לא היה ניתן להשיגה. מכיוון שמדובר היה באזור מבודד, בלית ברירה נעזרנו בצה"ל אשר לקראת חשיכה איתר את התלמידה כשהיא יושבת על צלע הר. אירוע זה עלול היה להסתיים אחרת, וגם סכנה זו הצטרפה מאז למשוואה הלא-מספרית שלנו, כאשר היינו צריכים לקבל החלטות קשות.

כשניהלתי את בית-הספר התיכון האזורי באר-טוביה הזדעזעה המדינה משורת פיגועים חבלניים, קטלניים בחלקם, שהתרחשו בירושלים. ימים מעטים אחרי-כן הייתה אמורה אחת משכבות חטיבת הביניים לבקר בעיר-הבירה. הורים רבים, ופה ושם גם מורים, הציעו לבטל את הסיור מחשש לבטחונם של הילדים. רשויות החינוך והביטחון עדכנו אותנו שלא הוטלה כל הגבלה על ביקור בירושלים.

השיקול שהכריע את הכף היה חינוכי: ירושלים בפרט, וארץ-ישראל ומדינת ישראל בכלל, הן שלנו (אם כי אין בכך כדי לתת מענה לתחושתם של שכנינו כי הארץ שלהם היא). פעולות הטרור נועדו להפחיד אותנו ולהחליש את אחיזתנו בביתנו הלאומי. ואסור לנו לשתף פעולה עם מגמה זו. הסברנו זאת לכל ההורים, והזכרנו להם שהם רשאים לקבל החלטה משפחתית בקשר להשתתפות ילדיהם בסיור. בית-הספר הוסיף למסיירים אבטחה מיוחדת והפך את החלטתו למסר של נחישות לאומית, של עם ומדינה שמסרבים להיכנע.

כשניהלתי את הגימנסיה "הרצליה" עשיתי דרכי דרומה בשעת לילה כדי להצטרף לשכבת גיל מבית ספרי, עם שחר, לצורך עלייה משותפת למצדה. התכוונתי להסביר לתלמידים את הפסול המוסרי בהתנהגות אלעזר בן-יאיר וחבריו: איננו מוכנים לראות כמופת את התנהגותה של חבורה חריגה בתולדותינו אשר רצחה את מתנגדיה הפוליטיים ואת בני משפחתה, הוסיפה ורצחה את ילדיה-שלה והתאבדה.

לוח-הזמנים המקורי השתבש עד מאוד בגלל התנהגות פסולה של תלמיד באתר הלינה. מעשהו שיבש את המשמעת וסיכן את המשך הטיול, ולכן ביקש הצוות החינוכי את עזרתו.

הגעתי למקום אחרי חצות וביקשתי לכנס את השכבה העייפה. אמרתי לתלמידים שאני מעוניין בהמשך הטיול. יחד עם זאת אני מודאג ממצב המשמעת באותה שעה עד כדי הצבת סימן-שאלה מעל היכולת להשגיח על בטחונם ובטיחותם של התלמידים למחרת. אין לי ציפיות לכך שהאחראי למעשה הפסול יקום בעת ההתכנסות ויתוודה, אבל אני מזמין אותו לפנות אליי תוך דקות אחדות בחדר צדדי.

לאחר תום ההתכנסות הזעקתי אליי שני תלמידים שהיו ידועים כבעלי כושר מנהיגות. ביקשתי מהם לאתר את האחראי למעשה ולהביאו אליי, וכעבור דקה או שתיים עשו כבקשתי. התלמיד התנצל על מעשהו בפני כלל השכבה. אני הבעתי הערכה להתנצלות, והוספתי שנטפל בעניין בשובנו לתל-אביב.

נדמה היה לי שהאירוע חיזק את מערכת היחסים בין השכבה לביני, ומורים-מלווים הוסיפו כי שאבו מכך השראה בתחום המנהיגות. הודיתי להם, אולם הוספתי שמבחינתי ההתנהגות הפסולה והמשבר הזמני בקרב התלמידים מעיבים על שביעות-הרצון.

לסיכום: טיולים בחיק-הטבע ובמקומות יישוב חביבים עליי, ואני מייחס להם ערך חינוכי משמעותי. יחד עם זאת חשוב לשים לב לכך שהחינוך לערכים, ושאר מרכיבי החינוך כפי שתיארנו למעלה, משתקפים בכל מעשה ובכל מחדל. עיקר-העיקרים בחינוך, לפני 2,000 שנה ובעוד 2,000, נותר הצירוף בין אישיותנו והתנהגותנו כמחנכים לבין מערכת-היחסים שאנו יוצרים עם הילדים. זהו החיבור החשמלי שדרכו עשויים כל המסרים החשובים להגיע ליעדם ולקבוע את עתידנו.

// דן אבידן¹ //

"דרך ארץ בדרכי הארץ" הוא שמה של תכנית חינוכית שמפעיל אגף של"ח וידעת הארץ בבתי הספר העל-יסודיים. התכנית מציגה בפני התלמיד תכנים מתחום ידיעת הארץ במטרה לדון בערכים המובילים להכרת הארץ ולאהבת המולדת. הלמידה בכיתה נתמכת בפעילות חווייתית בשדה, אשר מיועדת להביא להכרת הארץ בפועל וכן לצבירת חוויות מעצבות אשר עוברות עיבוד במעגלי של"ח (במובן של שיעור לחיים) המתקיימים בשדה ובכיתה. בתכנית החינוכית פרק שמיועד לתלמידים המעוניינים להעמיק בעיסוק בנושא ובד בבד להביא לידי ביטוי יכולות מתחום המנהיגות וההובלה. פרק זה נקרא "תכנית המש"צים": מובילי של"ח צעירים.²

המאמר יסקור את מסלול ההכשרה והפעילות של המש"צים וינסה לענות על השאלה אם הפעלת מנהיגות נוער שוחר הכרת הארץ תורמת לקידום המטרה החינוכית שהגדיר אגף של"ח בייעודו כפי שזה מופיע בפרסומי האגף: "לחזק בקרב בני הנוער את האהבה ותחושת ההשתייכות לארץ, לעם, ולמדינה, לסייע ביצירת רקמת יחסים בין היחיד לזולת, ולעודד נכונות למילוי חובות חברתיות ולאומיות".³

השינוי בתפיסת האגף בעשור האחרון

כבר מראשית ימי הציונות, בולט תחום ידיעת הארץ, ובעיקר הסיורים להכרת הארץ, במסגרות החינוך השונות. הסיורים והטיולים תפסו מקום של כבוד בפעילות החינוכית בבתי הספר ובעיקר בתנועות הנוער הציוניות. מסעות תנועות הנוער עיצבו במידה

1 דן אבידן הוא מנהל אגף תכנים ומנהיגות צעירה במטה אגף של"ח וידעת הארץ, מוביל את פעילות המש"צים משנת 2010

2. בן יוסף, טימי ושיש, אלי (תשס"ז), דרך ארץ בדרכי הארץ, ירושלים: משרד החינוך, עמ' 59-66.

3. אבידן, דן (תשע"ד), דרך ארץ בדרכי הארץ - סדנאות התכנית החינוכית, הרציונאליים, ירושלים: משרד החינוך, בגב החוברת.

רבה את אופיו של הטיוול בראשית שנות המדינה. התפיסה החינוכית לפיה יש להכיר את הארץ ברגליים סייעה ביצירת קשר בין בני הארץ והעולים שזה מקרוב באו, לארצם ואפשרה חיבור בין האתרים למקורות היהודיים ובעיקר לתנ"ך. כל אלה חיזקו את ההכרה כי לארץ אבותינו אנו שבים, לחדש בה ימינו כקדם.

עידן הגלובליזציה והאינדיבידואליזם שפרח בראשית המאה ה-21 והשתנות אופיים של טיוולי בתי הספר באותם ימים הובילו את קברניטי אגף של"ח וידיעת הארץ במשרד החינוך להכרה כי החזון שהיה לנגד עיניהם באותה עת שוב אינו נותן מענה מספק לצרכים שעוררו השינויים התרבותיים והחברתיים. החזון של אותם ימים פורסם בחוברת "התכנית החינוכית של האגף" בשנת 2006:

של"ח וידיעת הארץ כמקצוע אינטגרטיבי יפעל להגשמת ייעודו באמצעות התכנית "דרך ארץ בדרכי הארץ" ויחתור למימוש מטרות החינוך בישראל. **צוות מורים מקצועי, מש"צים ותלמידים**⁴ יזמנו תהליכי התנסות חווייתית בבית הספר, בכיתה ובשדה, באמצעות מכלול הפעילויות להכרת הארץ ואהבת המולדת. תהליכים אלה יובילו לשינוי בהתנהגות התלמידים, להעצמה ולמימוש עצמי ויקדמו תרבות בית ספרית של מעורבות, שותפות ומחויבות של מורים, תלמידים (מש"צים) והורים בבית הספר ובקהילה.⁵

האגף ריכז תהליך לעדכון החזון, והחזון החדש פורסם בשנת 2011. כבר במשפט הפותח, ניכר שינוי תפיסה מהותי שכן האגף מכריז קבל עם ועדה כי המש"צים הם חלק אינטגרלי מצוות של"ח בבית הספר וכי הם נושאים עם המורים באחריות לחינוך להכרת הארץ ולאהבתה ולחיזוק הזהות היהודית ציונית של התלמידים:

צוות של"ח (מורים ומש"צים כאחד)⁶ יוביל את מכלול התהליכים החינוכיים-ערכיים להכרת הארץ ולאהבת המולדת ולחיזוק הזהות היהודית-ציונית בכלל מערכת החינוך החל מכיתה א' ועד כיתה י"ב.

ההתנסות החווייתית תוצב במוקד התהליך המתרחש במוסד החינוכי, בכיתה ובשדה, לטיפול אחריות אזרחית-מוסרית ודמוקרטית, מימוש עצמי, מעורבות חברתית ומחויבות

4 הדגשה שלי (ד"א).

5 בן יוסף, טימי ושיש, אלי (תשס"ז), עמ' 11.

6 ההדגשות שלי (ד"א), מתוך מסמך האגף מיום 12.5.2013, ראו גם באתר האגף: <http://cms.education.gov.il/EducationCMS/Units/Noar/TechumeiHaminhal/Shelach/hazun.htm>

כל תלמיד ותלמידה ייקחו חלק בפעילויות בשדה (טיולים, סיורים, גיחות ומסעות) להעמקת ההיכרות, חיזוק הקשר ותחושת ההשתייכות למדינת ישראל מעמקי הרגש והתודעה.⁷

מונח ערכי חדש מופיע בחזון המעודכן: **"אחריות"** אזרחית מוסרית ודמוקרטית, מקומו של המימוש העצמי לא נפקד, אך חלקו מוצנע ביחס לאחריות ולמחויבות לארץ, למדינה ולחברה בישראל. אלה באחריות **"מורים ומש"צים כאחד"** והם יושגו באמצעות תהליכים חינוכיים שבמרכזם החוויה - הרוותמת את עולם הרגש של התלמידים לתהליך החינוכי. החזון רואה במש"צים גורם מרכזי בקידום החינוך להכרת הארץ ולאהבת המולדת ובעיקר בקידום החינוך לאחריות ולמעורבות ובהיזוק תחושת ההשתייכות.

יצוין כי ניצניה של מדיניות זו, שהמש"צים הם חלק מצוות של"ח בבית הספר, ניכרים כבר בחזון המש"צים כפי שפורסם בתכנית החינוכית בשנת 2006, אלא, שכפי שראינו למעלה, בשלב זה היא טרם הוטמעה בחזון האגף. אמנם, המש"צים הוגדרו כ"עמוד התווך של פעילות של"ח וידיעת הארץ במערכת החינוך", אך תפקידם **"לסייע לחבריהם ולצעירים מהם כחלק מצוות השל"ח (מורים ומש"צים כאחד) למימוש תכנית 'דרך ארץ בדרכי הארץ'".**⁹ חזון המש"צים שעודכן בשנת 2015 מטיל על המש"צים אחריות מוגדרת **להובלת התהליך החינוכי:**

המש"צים במסגרת 'צוות של"ח' יובילו את מכלול התהליכים החינוכיים-ערכיים להכרת הארץ ולאהבת מולדת. בהתנהגותם ישמשו המש"צים דוגמה ומופת אזרחי ויפעלו להעמקת הזהות היהודית-ציונית-הומניסטית ודמוקרטית, לחיזוק תחושת ההשתייכות, להגברת המעורבות והתרומה לחברת בית הספר, לקהילה, לחברה, לארץ ולמדינת ישראל.

המש"צים (מובילי של"ח צעירים) הם תלמידים אשר בוחרים להצטרף לצוות של"ח, עוברים תהליך הכשרה מתמשך ורואים בהתנדבות הגשמה משמעותית לשירות ותרומה לחברה ולמדינת ישראל.

התנסות המש"צים בתפקידי מנהיגות והובלה תוצב במוקד תהליך התפתחותם לטיפול:

7 אבידן דן (תשע"ד), בגב החוברת.

8 בן יוסף, טימי ושיש, אלי (תשס"ז) עמ' 59.

9 שם, שם. הדגשה שלי (ד"א).

אחריות, עצמאות, מסירות, מעורבות, מחויבות ערכית ותרומה אישית אשר יקנו משמעות וערך לעשייתם.¹⁰

בעוד המימוש העצמי תופס מקום נכבד בחזון המש"צים שפורסם ב-2006, החזון המעודכן כלל לא עושה שימוש במונח זה ומדגיש תחת זאת את הערכים: אחריות, עצמאות, מסירות מעורבות, מחויבות ערכית ותרומה אישית. בנוסף, מודגש עניין הכשרת המש"צ ומוצגת תפיסה חדשה של הכשרה מתמשכת וראיית ההתנדבות לשנת שירות חלק מתפקידי המש"צ, גם אם הדבר אינו מוזכר מפורשות. במסמך החזון המלא, המפרט גם את שלבי ההכשרה, מצוין כי מטרת שנת ההכשרה בכיתה י"ב היא "הכנה לשנת שירות".¹¹

תפיסת ההכשרה של המש"צים

חזון המש"צים הגדיר עשרה יעדים בהכשרת המש"צים:¹²

יהיה חבר בקבוצת מנהיגות צעירה המובילה פעולות להכרת הארץ ולאהבת המולדת ותרומה לחברה ולמדינה.

ישפר את הדימוי העצמי שלו, מודעותו וביטחונו העצמי ויכיר טוב יותר את נטיותיו ויכולותיו.

יכיר באחריותו וביכולתו להוביל שינוי ולהשפיע על סביבתו.

יפתח רצון להתוודע לכל קבוצות החברה הישראלית, ויכולת ליצור יחסי תקשורת טובים עם סביבתו מתוך הבנה ורגישות לזולת.

יגבש לעצמו סולם ערכים, על פיו ינהג בעת קבלת הכרעות, ישפר את יכולתו לקבל החלטות בתחום האישי והחברתי, תוך הפעלת שיקול דעת ונשיאה באחריות למימוש החלטותיו.

יפתח נכונות ויחזק את יכולתו להתמודד עם אתגרים, קשיים וכישלונות, תוך מאבק על הגשמת הערכים במציאות.

יפתח יכולת להנהיג ונכונות להיות מונהג על פי אמות מידה דמוקרטיות.

10 ההדגשה שלי (ד"א), מתוך מסמך אגף של"ח וידיעת הארץ מיום 16.3.2015, עמ' 1. ראו גם באתר האגף: <http://cms.education.gov.il/EducationCMS/Units/Noar/TechumeiHaminhal/Shelach/masahazim.htm>

11 שם עמ' 3.

12 שם, שם.

יחדד את מודעותו לצורכי החברה, שבתוכה הוא פועל, ויהיה נכון להיענות להם ולקבל על עצמו תפקידים ומשימות בהתאם לכישוריו יכולתו ונטיותיו, מתוך תחושת חובה אזרחית.

ירכוש מיומנויות הדרכה וידע בנושאי של"ח וידיעת הארץ ובתרבות חיי השדה.

יגשים את ייעודו כאזרח מופ"ת במדינת ישראל בהתנדבות לשנת שירות, שירות לאומי ואזרחי ובשירות משמעותי בצה"ל.

לשם השגת מטרות אלה, תוכנן תהליך הכשרה ממושך בן ארבע שנים, שאותו מובילים המש"צים עצמם בהנחיית מורי של"ח בבית הספר ובמחוז, בהלימה לסעיף 7 ביעדי ההכשרה. שנת ההכשרה של המש"צים בנויה ממפגשים סדירים אחת לשבוע בבית הספר וממפגשים מחוזיים או ארציים בפגרות. בכל בית ספר, יתקיימו ארבעה מסלולי הכשרת מש"צים במקביל, בשמירה על העיקרון של מש"צים מלמדים מש"צים. כדי לאפשר למספר רב ככל הניתן של תלמידים להשתתף בפעילות, ייפתחו כמה קבוצות בכל מסלול הכשרה, כל קבוצה תיפגש ביום אחר בשבוע, כארבעה מש"צים ידריכו כל קבוצה. מורי של"ח ינחו וילוו את מערך ההכשרה.

מש"צים בכיתה ט' ידריכו פרחים בשנת ה"היכרות".

מש"צים בכיתה י' ידריכו את שנת "היזמות בבית הספר ובקהילה".

מש"צים בכיתה י"א ידריכו את שנת "תרבות חיי שדה".

מש"צים בכיתה י"ב ידריכו את שנת ה"התנדבות כאורח חיים".

ההכשרה תתמקד בהתנסות החניך ובהובלת התהליך על-ידי מש"צים מבוגרים ממנו (בדרך כלל בשנה). סגל צעיר, המונחה על-ידי מורי של"ח, ינחה כל קורס ברמה מחוזית או ארצית בכל שלב משלבי ההכשרה. להלן פירוט שלבי ההכשרה:

שלב א', פש"צים (פרחי מש"צים) - שנת היכרות

תהליך ההכשרה של המש"צים מתחיל עם חשיפתם לפעילות החינוכית של של"ח בבית הספר. כבר בכיתה ח', מוצע לתלמידים המעוניינים בכך להצטרף לקבוצת פרחי המש"צים, אשר נפגשת אחת לשבוע עם מש"צים שמגבשים אותם כקבוצת השתייכות חברתית-ערכית והמכניס אותם לתפקיד מש"צ בבית הספר. בשנת ההכשרה מתקיימים שלושה אירועי שיא במסגרת מחוזית - בחופשות חנוכה ובפסח ובחופשת הקיץ. בחנוכה, יוצאים

הפרחים למסע במדבר, בפסח הם בונים מחנה לפי נושא מוגדר, ובקיץ הם משתתפים בקורס הסמכה בן תשעה ימים שבמהלכו הם נבחנו בשלוש זירות החינוך להכרת הארץ שמפעיל צוות של"ח הבית ספרי בשדה: גיחה מחנאית, ממ"ש (מסע משמעותי) ויש"מ (יום שדה משימתי). בתום הקורס, הם מצטרפים לצוות השל"ח בבית ספרם.

שלב ב', מש"צים - שנת היזמות בבית הספר ובקהילה (קורס מתקדם)

עם החזרה לבית הספר ועם ההצטרפות לצוות של"ח, המש"צים הצעירים פעילים בפעילות של"ח בבית הספר ונפגשים אחת לשבוע עם מש"צים בכיתה י' אשר מכשירים אותם לשלב הבא. מוקד ההכשרה בשנה השנייה הוא עצמאות ויוזמה. בד בבד עם שיפור המיומנויות שרכשו בקורס הבסיסי - כגון: הובלה והנהגה, הדרכה, תרבות חיי שדה, מחנאות - מכוונת ההכשרה בשנה זו ל"הגדלת ראש": המש"צים מקבלים כלים לאיתור צרכים בקהילה ובסביבה במטרה להציע מיזמים ולהוציא אותם לפועל עצמאית. שנת הכשרה זו היא כרטיס הכניסה של המש"צים למסגרת על-בית ספרית, המכונה "הנהגת המש"צים" - שבה חברים מש"צים בכיתה י' ומעלה והם יוזמים פעולות עצמאיות ושותפים בכירים בתכנון קורסי ההכשרה השונים למש"צים ובניהולם. קורס ההסמכה המתקדם אורך שישה ימים ובו החניכים מוציאים לפועל מיזמים חברתיים וסביבתיים במהלך של מסע משמעותי.

שלב ג', מש"בים (מש"צים בוגרים) - שנת תרבות חיי שדה (קורס סיו"ן - סיור וניווט)

בכיתה י', המש"צים מוגדרים כבוגרים והם פעילים בשתי מסגרות מקבילות: בבית הספר הם מובילים את פעילות הכשרת המש"צים ואת פעילות השל"ח; ובמחוז הם שדירת ההדרכה העיקרית בקורסי ההכשרה וההסמכה. במפגשים השבועיים, הם משפרים את שליטתם במיומנויות השדה בתחום הניווט, הסיירות והשדאות. בחופשת הקיץ, המש"בים משתתפים בקורס בן שישה ימים שבו הם נדרשים לגלות עצמאות בשדה: הם הולכים כ-15 ק"מ בכל יום בשטחים מגוונים ומתנסים בטכניקות שונות של ניווט, סיירות ושדאות ומתמודדים עם סוגיות של הנהגה והובלה בשדה במטרה לחזק את מיומנויות השדה ואת הביטחון העצמי בהובלה ובהנהגה של קבוצה בשדה.

שלב ד', מש"בים - שנת התנדבות כאורח חיים (קורס הישרדות)

בכיתה י"א, המש"בים מובילים את פעילות השל"ח ואת הכשרת המש"צים בבית ספרם ובמחוז, הם ממלאים תפקידי מפתח בקורסים המחזזיים: מנהלי קורס, רכזי הדרכה ותפקידים מובילים נוספים בהדרכה ובמנהלה. מפגשיהם השבועיים מתמקדים בהתנדבות כאורח חיים במטרה להכניס לקראת ההחלטה להתנדב לשנת שירות. בחופשת הקיץ, הם

משתתפים בקורס ארצי בן שבועיים ששיאו מסע הישרדות מראש הר מירון לראש החרמון. החניכים מתמודדים עם הובלה והנהגה במצבים של קושי פיזי מפרך ושל חוסר ודאות. המסע נמשך חמישה ימים וחוצה את הארץ בצפונה. בשבוע הראשון של הקורס, במקביל להכנות פיזיות ומנטליות וללימוד תכנים רלוונטיים למסע, החניכים עוסקים בחפירה ארכאולוגית ודנים בסוגיות של מילוי חובות לאומיות, תרומה והגשמה. טקס הסיום של המסע מתקיים במרומי החרמון ופותח את שנת ההכשרה האחרונה, שייעודה להכין את המש"בים לשנת שירות.

שלב ה', מש"בים - הכנה לשנת שירות (קורס הישרדות)

בכיתה י"ב, המש"בים ממשיכים לפעול בבית הספר ובמחוז, אלא שהכשרתם הרשמית מתקיימת במסגרת ארצית, בהובלת המפקח הממונה על שנת השירות ועל השירות הלאומי באגף של"ח וידיעת הארץ. הכשרה זו מבוססת על סדרת מפגשים שמכנים את המש"בים לקורס הכשרה ארצי בן שבוע שמתקיים בחופשת הקיץ. את הקורס מנהלים מורי של"ח, בהובלת רכז הששב"ש (מש"צים בשנת שירות או בשירות לאומי). זהו קורס משותף לאגף ולכל הגופים המשלחים, המתמקד בתכני של"ח וידיעת הארץ ובתפיסת התפקיד של המתנדב בשורות של"ח. בתום השבוע, המש"בים עוברים להמשך הכשרה של הגופים המשלחים.¹³

13 מאחר שאגף של"ח אינו רשאי להיות גוף משלח לצורך שנת שירות, חבר האגף לגופים שונים המקיימים שותפות עם האגף וקולטים את המש"בים לשורותיהם, ואלו עוסקים בחינוך להכרת הארץ ולאהבת המולדת במסגרות השל"ח בבת הספר בשעות הבוקר, ואחר הצהריים עוסקים במשימות הגוף המשלח.

שכבת גיל	נושאי הכשרה	מיומנויות נקנות	קורס הסמכה
ח'	היכרות, זהות ותיאום ציפיות	מיומנויות בסיס: מנהיגות והובלה, הדרכה והנחייה, יש"מ, מסע, גיחה מחנאות א'	בסיסי
ט'	קידום יוזמות בקהילה וברשות	איתור צרכים, מרעיון למיזם, ניהול מיזם מחנאות ב' הדרכה והנחייה ב', מנהיגות והובלה ב'	מתקדם
י'	הערכה והכוונה של ניהול וארגון, תרבות חיי שדה	הערכה והכוונה של ניהול וארגון, סיור וניווט הדרכה והנחייה ג', מנהיגות והובלה ג'	סיו"ן
י"א	התנדבות כאורח חיים, דילמות באימון ובהנהגה תרבות חי שדה	שדאות מתקדמת, הדרכה והנחייה ד', מנהיגות והובלה ד'	הישרדות
י"ב	הכנה לשנת שירות	החיים בקומונה, עבודה בעומס משימות ובמיעוט משאבים	קורס ש"ש

בסקירת תהליך ההכשרה של המש"צ, ראינו שהתהליך מכון לשני מסלולי פעילות עיקריים:

הראשון ממוקד בהכשרת איש צוות במערך החינוך החוויתי-ערכי להכרת הארץ ולאהבת המולדת בבית הספר ובמחוז, במסגרת התכנית החינוכית "דרך ארץ בדרכי הארץ" וכחלק ממערך הכשרת המש"צים עצמם.

השני מכון להכשרת הלבבות של המש"צים לאימוץ אורח חיים של אזרח מופ"ת (מעורב

14 חזון המש"צים, מתוך מסמך אגף של"ח וידיעת הארץ מיון 16.3.2015, עמ' 3.

ואחראי, פעיל ותורם) בתחושת אחריות וברצון לתרום לחברה, למדינה ולסביבה באמצעות יוזמה והגשמה במסגרות עצמאיות ואחרות. מסלול זה מכוון להגשמה באמצעות התנדבות לשנת שירות ובאמצעות שירות משמעותי בצה"ל.

מקום המש"צים בקידום החינוך להכרת הארץ ולאהבת המולדת

בחינת מספרי המש"צים בחמש השנים האחרונות מעלה גידול עקבי במספרם בהכשרות השונות. בחופשת הפסח האחרונה (תשע"ז), למעלה מ-9,000 מש"צים השתתפו בהכשרות, כ-1,500 מהם בתפקידי הדרכה. בבתי הספר שבהם מופעלת התכנית החינוכית "דרך ארץ בדרכי הארץ", תמונת המש"צים מגוונת מאוד: יש בתי ספר שבהם למעלה מ-80 אחוזים מתלמידי השכבה משתתפים בפעילות המש"צים, ויש בתי ספר שאינם מקיימים פעילות מש"צים כלל. במרבית בתי הספר המקיימים את התכנית, פועלת קבוצת מש"צים בת כ-30 מש"צים בדרגות הכשרה שונות. בבתי ספר אלה, מתקיימת מסורת של פעילות מש"צים, הכוללת ישיבות צוות, תכנון והכנה של ימי שדה משימתיים, של גיחות ושל ממ"ש, הנחיית תלמידים לקראת הפעילות בשדה וניהולם בפועל בשדה. בדרך כלל, המש"צים מעורבים בפעילויות ערכיות נוספות, כמו: טקסים, ימי גיבוש לשכבות הצעירות או לשכבות הנקלטות בבית הספר ומשימות בית ספריות אחרות. כאמור, החל מכיתה ט', נדרשים המש"צים ליוזמות בקהילה ובסביבה במסגרת עצמאית ובמסגרת הנהגת המש"צים.

כבר ב-2007, עת פורסמה סדנת מיומנויות של"ח - הגיחה¹⁵, הציב האגף יעד ברור וקבע כי את הגיחה¹⁶ שיא התהליך החינוכי של הסדנה, ינהלו המש"צים. שני מש"צים מלווים כל כיתה בכל שלבי התכנון וההכנות עד הפקת תיק גיחה מסודר הכולל חלוקת אחריות ומשימות בין תלמידי הכיתה. המש"צים מתלווים לכיתה בגיחה בשדה כמנחים של התלמידים שנבחרו לנהל את הגיחה מטעם הכיתה. את מסגרת הגיחה בכללותה (כיתות מספר במקביל) מנהלים מש"בים בהנחיית מורי של"ח. עיקר תפקידם של המורים הוא לפקח על התנהלות התלמידים שתהיה תקינה ובטוחה.

בשנת 2015, יצאה לדרך תכנית הממ"ש - המכוונת להוביל את מערכת החינוך מטיול שנתי למסע משמעותי. עיקרי התכנית מבוססים על העקרונות שהונחו בסדנת מיומנויות של"ח,

15 סדנת מיומנויות של"ח, הגיחה, 2007, באתר האגף:

<chrome-extension://gbkeegbaiigmenfmjfcldgdipimamgkj/views/app.html>

16 תהליך חינוכי בהובלת התלמידים ובהנחיית המש"צים ששיאו יציאה לשדה והקמת מחנה כיתתי שבו כלכלה עצמית ותכנית חינוכית-חברתית בביצוע עצמאי של התלמידים.

הגיחה, כבר ב-2007, אלא שכאן הודגש ממד השיתוף של צוות בית הספר, ובכלל זה גם המורים המקצועיים, כשותפים חשובים בתהליך ההכנה למסע. לעיקרון ה"לת"ת" (לכל תלמיד תפקיד), נוסף עיקרון ה"תל"ם" (תפקיד לכל מורה), והמסע הוגדר כתהליך חינוכי-ערכי מתמשך הכולל חמישה מרכיבים: תהליך של תכנון, הכנות, מפגש בשדה, עיבוד החוויות ומעשה - פעולה מעשית שהתלמידים יבחרו לבצע בעקבות עיבוד חוויות המסע.¹⁷

כמו הגיחה, גם הממ"ש מבוסס על מנהיגות מובילה מקרב התלמידים. קבוצת ההנהגה של המסע המשמעותי נקראת "מועצת מסע", וחברים בה נציגי הכיתות, המורים והמש"צים. קיום כל אחת מתכניות אלה, הן הגיחה הן הממ"ש, ללא הובלה של המש"צים הוא כמעט בגדר בלתי-אפשרי. צמד מורי של"ח אינם יכולים לנהל גיחה שבה משתתפות שלוש עד שש כיתות, ולכן מעצם הגדרת הפעילות ומעצם אופייה, חייב מורה השל"ח לצרף לצוות השל"ח שלו את המש"צים כמובילי הפעילות בכל אחד ממרכיבי המסע המשמעותי או הגיחה.

ביקור בגיחות ובמסעות מגלה כי אין כמעט בנמצא גיחות שאינן מובלות על-ידי מש"צים, וכי בעשור האחרון נוכחותם בגיחה כמעט מובנת מאליה. מקומם של המש"צים בממ"ש עדיין אינו מספק, אולם במסעות המשמעותיים שבהם המש"צים משתתפים, תרומתם ניכרת: הם אלה שמובילים את מועצת המסע ואת הפעילות. מספר לא גדול של בתי ספר הנהיג חלק מעקרונות הממ"ש עוד בטרם הוגדרו אלה במסעות הממ"ש. בבתי ספר אלו, נמצא כי המש"צים מובילים את המסע ומדריכים במסלולים, בעוד מורי השל"ח מנחים אותם ומפקחים על שמירת כללי הביטחון והבטיחות. בטיולים אחרים שבהם נוכחים מש"צים, לא תמיד נמצא שתפקידם חיוני ותרומתם ניכרת בעיקר בתחום הארגון והמנהלה. עם זאת, במקרים אלה, המש"צים יובילו בדרך כלל את פעילות הערב ויתרמו ליצירת האווירה ולהעצמת החוויה בקרב התלמידים.

בשנת 2016, ערכה רונית בין, חברת מטה אגף של"ח וידיעת הארץ, סקר בקרב מש"צים. 635 מש"צים ענו על שאלון מקוון.¹⁸ בנוסף, קיימה רונית סדרת פגישות עם חברי הנהגות המש"צים המחוזיות וקיימה עמם שיח חופשי. במפגשי השיח השתתפו 100 מש"בים.¹⁹ מהשאלון ומהשיחות עולה כי המש"צים מזדהים מאוד עם תפקידם וכי ההשתתפות

17 שישי, אלי, "המסע במערכת החינוך - מטיול שנתי למסע משמעותי", סעיף 8: פרופיל המסע ומרכיביו, באתר האגף: <chrome-extension://gbkeegbaiigmenfmjfcldgdipimamgkj/views/app.html>

18 בין, רונית, מתוך: מסמך האגף "מידע אודות שאלון מש"צים ציפיות" מיום 1.2.2016.

19 בין, רונית, מתוך: מסמך האגף "סיכום וניתוח שיח פתוח עם הנהגות המש"צים" מיום 9.4.2015.

במסגרת תורמת להתפתחות אישיותו של המש"ב וכישוריו בתחומים רבים. להלן כמה מתשובות הנשאלים המצביעות על תרומת התפקיד למש"צ:

שינוי החיים: "כששאלו אותי מה זה המש"צים... אמרתי שזה שינה לי את החיים, נתן לי כל כך הרבה דברים בפועל, דברים שבשום מקום אחר אני לא יכול ללמוד."

חיזוק המעמד: "בבית הספר, בכיתה ובמקומות נוספים."

עיצוב האישיות: "אדם טוב יותר, שיעור לחיים, פתיחות חברתית, מעורב בחברה." "רכישת כישורי חיים."

הגברת מוטיבציה: "להשיג את המטרה שלי בכל התחומים, גם במש"צים וגם בבית הספר, התבגרת. אם לא אשקיע עכשיו ואהיה אחראית ללימודים שלי, אף אחד לא יהיה אחראי וזה יפגע בי בעתיד."

התמודדות עם אתגרים: "פעם ראשונה זורקים אותנו למים עמוקים, בהתחלה זה מלחיץ."

ביטוי עצמי: "ביטוי עצמי לכל אחד ובכל תחום, גם בחיי היומיום, הזדמנות להוכיח את עצמי."

הובלה ומנהיגות: "המושכות בידים שלי."

אחריות: "סומכים עלינו."

המש"בים דיווחו על תרומת התפקיד גם בתחום הערכי, לדוגמה: **אכפתיות** - "אכפתיות לאחרים, לסביבה לעם, תחושת שייכות לקבוצת המש"צים, יוזמה, סובלנות לאחר ולמגוון דעות, חברות, אהבת הארץ, השפעה, אחריות, עזרה הדדית, עצמאות, עבודת צוות."

מניתוח שאלון המש"צים, שהתייחס בעיקר לציפיותיהם של המש"צים מהתפקיד וממסגרות הפעילות השונות, עולה כי בתחום הערכי הדגישו המש"צים בעיקר ערכי חברות, הכרת הארץ ואהבת הטבע והסביבה, קבלת השונה וכמובן אחריות.

המש"צים חשו כי קיבלו כלים שסייעו להתפתחותם האישית, לשיפור הביטחון העצמי, להכרת הארץ, להגברת תחושת האחריות והמחויבות, לשיפור היכולת לעמוד מול קבוצה ולהדריך אגב שימוש באמצעי המחשה ובחומרי הדרכה. עוד הרגישו כי התנסו בהתמודדות עם אתגרים קבוצתיים ואישיים, קיבלו כלים להתמצאות בשטח ומיומנויות לפעולה בשדה. בנוסף, דווחו המש"צים על שיפור ביכולתם להביע דעה ולנסח עמדה, להנחות מעגל של"ח, לתכנן ולבצע משימות.

אולם, דווקא טבלת הציפיות של המש"צים חושפת ממצא מעניין:

היגד	סה"כ	%
1 שתהיה הקשבה ופתיחות לרעיונות	398	61%
2 שיאפשרו לי להיות שותף/שותפה בקבלת החלטות	398	61%
3 שיסמכו עלי	392	60%
4 שיאפשרו לי לפעול בגיחות ומסעות (הכנה /הדרכה /מנהלות)	379	58%
5 שיראו בי חלק מצוות של"ח בבית הספר	336	51%
6 שיאפשרו לי לקדם יוזמות שלי	294	45%
7 שיאפשרו לי לפעול בימי שדה (הכנה /הדרכה /מנהלות)	293	45%
8 שיאפשרו לי לחנוך את הפש"צים לאורך כל השנה	274	42%
9 שיאפשרו לי לפעול במסגרת מפעלים מחוזיים וכנסים הארציים (הכנה /הדרכה /מנהלות)	256	39%
10 שישתפו את צוות המורים והנהלה בבית הספר בפעולותיי במסגרת המש"צים	131	20%
11 אחר	85	13%

כ-60 אחוזים מהמש"צים שענו על השאלון ביקשו "שיסמכו עליהם", שישתפו אותם בתהליכי קבלת החלטות ושיקשיבו לרעיונותיהם. שיעור דומה של מש"צים ביקשו שיאפשרו להם לקחת חלק בפעילות השל"ח בבית הספר, בגיחות ובמסעות. 51 אחוזים ביקשו שיראו בהם חלק מצוות של"ח בבית הספר - נתון תמוה בהתחשב בכך שכבר בשנת 2006 הוגדרו המש"צים כחלק מצוות של"ח ובכך שבחמש השנים האחרונות מוגדר צוות של"ח בבית הספר בכל מסמך רשמי של אגף של"ח וידעת הארץ במילים: **מורים ומש"צים כאחד**. נשאלת השאלה אם הציפייה הזו נובעת מכך שבפועל אין משתפים את המש"צים בתהליכי החלטה ומכך שהם חשים שאין סומכים עליהם. ניתוח הסקר לא הסתיים וייתכן

שיהיה צורך בבחינה נוספת של שאלות אלה, אולם מן התשובות עולה כי המש"צים חשים תחושת הזדהות עמוקה עם מטרות הארגון ומלאי מוטיבציה לפעול.

סיכום

מדיניות אגף של"ח וידיעת הארץ בעשור האחרון הציבה את המש"צים - מנהיגות הנוער שוחר הכרת הארץ ואהבת המולדת - בחזית העשייה החינוכית-ערכית בתחום זה. מספר התלמידים המשתתפים במסגרת המנהיגותית של המש"צים עלה בשני העשורים האחרונים מכ-700 מש"צים בקיץ 1997 למעל ל-9,000 מש"צים בפסח 2017.

הכשרת המש"צים הורחבה והיא מתחילה כיום בכיתה ח', ברכישת מיומנויות יסוד להובלת תהליכים חינוכיים להכרת הארץ ולאהבת המולדת בשדה ובבית הספר, ומסתיימת בכיתה י"ב, בהכשרת המש"צים להתנדבות לשנת שירות.

בהלימה, עלה גם מספר המש"צים המתנדבים לשנת שירות: את גרעין המתנדבים הראשון הקים הממונה על השל"ח במחוז ירושלים באותם ימים, משה מוסא חזקיה. הגרעין הוקם בשנת 2009 ופעל בירושלים בשיתוף עם חוגי סירות ע"ש אורי מיימון כגוף משלח. הגרעין הראשון הזה מנה שישה מש"בים. כיום, בשנת 2017, מוביל יובל אשוש, הממונה על תחום השש"בש במטה אגף של"ח, למעלה מ-100 מועמדים לשנת שירות בשותפות עם גופים משלחים רבים, כגון: חברת המתנ"סים, החברה להגנת הטבע, מרכז מעשה ואחרים.

ההשתתפות במסגרת המש"צים וההשתייכות אליה לא יסולאו בפז עבור מרבית המשתתפים. הם דווחו על השפעתה החיובית של השתתפותם בתחומים רבים: שיפור הביטחון העצמי, רכישת כישורי חיים, חיזוק תחושת השייכות, הכרת הארץ, אהבת המולדת, מחויבות ואחריות. הם דווחו כי הם מרגישים משמעותיים וכי יש ביכולתם להשפיע ולשנות. ערך החברות קיבל חשיבות רבה בעיניהם והם נעשו פתוחים וסובלניים יותר לאנשים שונים מהם ולעמדות ודעות השונות משלהם.

אשר להשפעתם של המש"צים על התהליכים החינוכיים להכרת הארץ ולאהבת המולדת המתקיימים בבתי הספר, הרי שבבתי ספר שבהם המש"צים זוכים לגיבוי של צוות של"ח הבוגר ושל הנהלת המוסד, השפעתם עצומה. בבתי ספר שבהם המש"צים מנהלים את הגיחות ואת המסעות המשמעותיים, ההשתייכות לקבוצת המש"צים מקנה מעמד חברתי ניכר המעורר רצון להצטרף ולהשתייך. הקלות היחסית שבה מזדהה התלמיד עם מדריך בן גילו מסייעת למש"צים להעביר את המסרים החינוכיים, וכתוצאה מכך אנו עדים לכך שיש בתי ספר שבהם מרבית השכבה הצטרפה למש"צים ומשתתפת בתהליך החינוכי.

עם זאת, עוד ארוכה הדרך לביסוס מקומם של המש"צים במסע המשמעותי. תרומתם ותפקידם עדיין לא הוטמעו בכלל המערכת. חלק ממורי השל"ח לא רואים במש"צים שותפים אמתיים בצוות השל"ח, ואלה נאלצים להסתפק בביצוע משימות ארגוניות או משימות הדרכה מינוריות. בחלק מבתי הספר, ההנהלה היא זו שאינה מאפשרת למש"צים להצטרף לפעילות מחשש להפסד לימודים, והם נאלצים להסתפק בהובלת בני כיתתם בלבד בפעילות. פעילות מיטבית של המש"צים מחייבת, בראש ובראשונה, הכרה ביכולתם להרים תרומה עצומה לתהליך החינוכי ומחייבת שיתוף פעולה מערכתי בבית הספר לתמיכה בפעילותם: הסדרה של השתתפותם בפעילות, גיבוי מתאים בבית הספר להשלמת חומרי הלמידה, קיום מועדים נוספים לבחינות ועידוד השתתפותם בפעילות בדרכים נוספות.

